

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

NEGYEDIK SZÁM.

1922/23-140.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1894.

TARTALOM.

I. MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU. (II.) — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	437
II. AZ IDŐ ELMÉLETE. (IV.) — <i>Posch Jenőtől</i>	451
III. ESZMÉINK KELETKEZÉSE. — <i>Beljak B. Páltól</i>	466
IV. SCHOPENHAUER ÉS A KERESZTÉNY VALLÁS. — <i>Pászthory Jánostól</i>	487
V. A HYPNOSIS LÉLEKTANA. — <i>á-á.</i>	498
VI. VISSZATEKINTÉS A BUDAPESTI VIII. NEMZETKÖZI EGÉSZSÉG- ÜGYI ÉS DEMOGRAPHIAI CONGRESSUS EREDMÉNYEIRE. — <i>i</i>	515
VII. IRODALOM. « <i>Revue Occidentale.</i> » K-n. — « <i>Zeitschrift für Psy- chologie und Physiologie der Sinnesorgane.</i> » —rr— — « <i>Revue philosophique.</i> » 8. füzet. — « <i>Revue philosophique.</i> » 9. füzet. — « <i>Archives de l'anthropologie criminelle et de criminologie.</i> » — « <i>Nouvelle Revue.</i> » — <i>Annales de l'école libre des sciences poli- tiques.</i> » —n—r. — « <i>Le mouvement social en Hongrie par Jules Mandello. Extrait de la „Revue Internationale de Sociologie.“</i> — Dr. Vajda Emil: « <i>A vargyasi Daniel-család a közpályán és a magánéletben.</i> » —n—r. — Concha Győző: « <i>Politika.</i> » — Alfred Sidgwick: « <i>The Process of Argumenta contribution to logic</i> » Dr. Lechner László	526

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU.

— Második és befejező közlemény. —

II.

Az «Esprit des lois» czélja volt általános szabályokat felállítani az államok szervezésére nézve, a népek természeti és történeti viszonyainak figyelembevételével. Ha czíme nem gyaníttatja is a politikai jelleget, egész terjedelmében sokkal inkább történeti és politikai mű, mint jogi okoskodások összegezése.

Kell, hogy a törvények az államforma természetének és alapelvének megfelelők legyenek, mert ezen alapelvnek legfőbb befolyása van a törvényekre, úgy, hogy ezek amabból önként, szükségszerűleg következnek. Ezért fejtegeti oly terjedelmesen Montesquieu minden államforma természetét és (Aristotelest követve) azon törvényeket, melyek minden egyes államformának megfelelnek. Az «Esprit des lois» egész rendszerességre törekvő része: az I—X. könyvek tartalma nem más, mint Montesquieu államformatanának kifejtése.

Aristoteles óta, kinek államformatana, minden ellenkező theoriák mellett is és dogmatikai szempontból fogytékosságának minden megkísérelt kimutatása daczára is, ma is praedominál az államtudományban, egész a legújabb időkig számtalan elmélet merült fel, a nélkül azonban, hogy

a kérdés megoldva lenne.¹ Hogy a Montesquieu államforma elmélete a kérdés tisztázásához nem járult, sőt azt visszaveté, az államtudomány már elismerte. Önkényesen járt ő el, midőn az államokat monarchiára, köztársaságra és despotiára osztályozá (ezt Laboulaye azzal védi, hogy a Montesquieu felosztása nem philosophikus, mint az Aristotelesé, hanem történeti²); elméletének kifejtésében pedig következetességet nem tanúsított.

Arra a kérdésre, hogy melyik a legjobb államforma, Montesquieu épp oly körültekintő tartózkodással felel, mint a század másik nagy philosoph-politikusa.³

A mint az «Esprit des lois»-ban kifejtett eszmék jó részének magvával már a «Lettres Persanes»-ben találkozunk, úgy a fenti kérdésre is itt találjuk meg a feleletet. A persa levelek Usbek-je ugyanis azt írja Rhédinek a nyolczvanadik levélben, hogy az a legjobb, legesélyesebb, legtökéletesebb államforma, mely legkevesebb költséggel igyekszik

¹ L. *Oncken*: Die Staatslehre des Aristoteles. — U. a. Aristoteles u. seine Lehre vom Staat. — *Schvarcz*: Kritik der Staatsformen des Aristoteles. — *Passy*: i. m. — *Gareis*: Allgemeines Staatsrecht.

² *Laboulaye*: Oeuvres comp. de Mont. I. 407. és III., XI. — A köztársasági forma aristokratiára és demokraciára oszolván, Montesquieu tulajdonképen négyféle állatformát ismer. Megjegyzendő, hogy rendszerességre törekvő állatformatannal csak az «Esprit des lois»-ban találkozunk; beszél ugyan ő államformákról a «Lettres Persanes»-ban, államtudományi vizsgálódásainak mintegy zsengeit magában foglaló e művében is. de nagy zavarral. (L. Lettres Persanes 131., 103., 102.) Különben, hogy Montesquieu vajmi kevés súlyt helyezett, különösen államtudományi munkássága első idejében, egy tudományos alapon felépített állatformatannra, kitűnik a «Grandeur et décadence des Romains» IX. fejezetének utolsó jegyzetéből.

³ Montesquieu majd államformát, majd a kormányzó hatalmat magát érti e kitétel: «gouvernement» alatt. L. Esprit d. l. chap I., chap II. Lettres Persanes LXXX. és Grandeur d. Romains chap IV. Rousseau «gouvernement» alatt mindig a végrehajtó hatalmat érti.

czéljait megvalósítani, a mint az a legtökéletesebb is, mely az embereket hajlamaiknak legmegfelelőbb módon vezeti. Az «Esprit des lois»-ban pedig azt tanítja Montesquieu, hogy a legtermészetesebb államforma az, melynek különös rendelkezései legjobban illenek ama néphez, melynek számára felállítva van.¹ És míg egyfelől minden államformának megvannak a maga természetes határai,² másrészt a szabadság megvalósítása egyik államformával sincs kizárólag összekötve.³

Montesquieu is vizsgálódása tárgyává teszi azt a kérdést, hogy milyen összefüggés van az állam terjedelme és az államforma közt, és arra az eredményre jut, hogy a demokratia — miként ezt már a görög politikai írók vallották — a kis államoknak való, a középszerű nagyságú államok ellenben monarchikusan kormányoztassanak, míg a nagy államoknak a despotia való. E mellett olyan összefüggést lát az állam területi nagysága és az államforma között, hogy ha az államformát változtatlanul meg akarjuk tartani, az államot is meg kell tartani eredeti nagyságában.⁴

Rousseau se tanít valamely absolut érvényes, minden népek számára és minden viszonyok közt jó államformát; sőt inkább azt vallja, hogy az államforma szorosan összefügg a nép természeti, történeti stb. viszonyaival, és minden államformának megvannak a maga természetes feltételei. Altalában pedig az állam se nagyon kicsiny, se nagyon nagy ne legyen, hogy jól legyen kormányozható.⁵ De e mellett bármelyik államforma a legjobb lehet bizonyos körülmények között és ismét rossz más viszonyok között. Ezért a legjobb

¹ Esprit d. l. Livre I. Chap. III.

² Esprit d. l. Livre X. Chap. IX.

³ Esprit d. l. Livre XI. Chap. II.

⁴ Esprit d. l. Livre VIII. Chap. XX.

⁵ Contr. soc. Livre II. Chap. VIII.

államforma kérdése általánosságban el sem dönthető.¹ Ha a kormányzók számának megfordított arányban kell állni a polgárokéval, mégis általános szabályul az mondható, hogy a demokratiai államforma a kis államoknak való, az aristokratia a középnagyoknak s a monarchia a nagyoknak. De emellett számtalan kivétel lehet.² Úgy, hogy nemcsak különböző államformák egyformán jók lehetnek más és más népeknek, hanem egy és ugyanazon népnek is különböző államformák felelhetnek meg az idők változával.³

Csak természetes, hogy egész politikai elméletének alaponásánál fogva Rousseau lelkesül a demokratiai formáért. De annyi s oly nehezen megvalósítható feltételhez van ez az államforma kötve, mint egyike sem a többieknek. Oly nagyon tökéletes államforma az, hogy nem is embernek való. Ha egy isteni nép volna, demokratikusan kormányozná magát.⁴ De elismeri azért ugyancsak ő a monarchiai államformának is nagy előnyeit,⁵ dacára hogy a legnagyobb hevességgel, leg-sújtóbb kritikával kel ki a királyok ellen.⁶ És nem ismeri-e el másfelől az aristokratiának is előnyeit, mondván, hogy a dolog legtermészetesebb rendje az, hogy az államban a leg-kitünőbbek kormányozzanak?⁷ Meglehetősen nagy közösséget találjuk tehát a politikai bölcselkedésnek mindkettőjüknél, s ha az államformákról szóló tanaikat részleteikben vizsgáljuk, nem kevesebb analog nézettel találkozunk.

Lássuk először is, mit tanít Montesquieu a monarchiáról? Monarchia szerinte az az államforma, melyben egyedül

¹ Contr. soc. Livre III. Chap. III. és Chap. IX.

² Contr. soc. Livre III. Chap. III.

³ Contr. soc. Livre III. Chap. I.

⁴ Contr. soc. Livre III. Chap. IV.

⁵ Contr. soc. Livre III. Chap. VI.

⁶ Ibid. és Livre III. Chap. X.

⁷ Contr. soc. Livre III. Chap. V.

egy személy kormányoz, de állandó és határozott törvények által.¹ Ez ennek az államformának természete.² Montesquieu ezután az «*Esprit des lois*» tíz első könyvében át terjedelmesen kifejti annak a monarchiai államformának képét, mely nem egyéb, mint a régi, rendi kiváltságokon alapult s a parlamentek, mint törvényki hirdető és a törvények ellen óvás-emelési joggal bíró testületek által némiképp mérsékelt francia királyság élénk állítása. Ez a monarchia nem lehet el nemesség és ennél fogva a becsvágy ápolása nélkül. A nemesség az összekötő kapocs a fejedelem és a nép között, a legtermészetesebb közbeeső hatalom, mely ily minőségében a monarchiának lényegét képezi. Nagy előnye ennek az államformának a respublicával szemben a végrehajtás gyorsasága. Viszont előnye a despotiával szemben, hogy az állam szilárdabb és az alkotmány megingathatlanabb, a kormányzók személye is biztosítottabb, mert a fejedelem alatt többféle rendek vannak, melyek az alkotmányhoz szítanak.³

Nem czélja ez értekezésnek kimutatni azon nagy különbségeket, melyek az «*Esprit des lois*» tíz első könyvében leírt monarchiai államforma s ama kép között oly szembeszökő módon mutatkoznak, melyet nagy műve további folyamán, az Anglia alkotmányáról szóló, oly híressé vált fejezetben tár elénk.⁴ E fejezetben, hol kifejti az alkotmányos monarchiát

¹ *Esprit d. l. Livre II. Chap. I.*

² Montesquieu részletesen kifejti, mi az államforma természete s mi annak alapelve. Az első, mely olyanná teszi, a minő; a második, mely cselekvésre készíti. *Esprit d. l. Livre III. Chap. I.*

³ *Esprit d. l. Livre V. Chap. X. és XI.*

⁴ Ama kép, melyet Montesquieu nagy műve első tíz könyvében élénk tár a monarchiáról, miben sem különbözik a Bodin monarchiai államformájától, ki szintén csak a XVI. század dicsőségteljes monarchiáját tartotta szemel előtt (legitim monarchia). L. Bodin: *De Republica* II. 3. — Az «*Esprit d. l.*» tíz első könyve és a mű későbbi

a maga hatalomosztási elméletével, két kamara-rendszerével, a közjövédelmeknek évről évre való megajánlásával, a hadseregnek a végrehajtó hatalomtól való függővételével. Oly szembeszökő e különbség, hogy ha Montesquieu szabatosságra törekszik államforma-elméletében, egyfelől a hűbéri, másfelől az alkotmányos monarchiát kellett volna megkülönböztetnie.

Montesquieu-ről általában teljes joggal állítatik, hogy ő a monarchia híve. De a tétel csak általánosságban áll. Valóban nem egy oly nyilatkozatot olvashatunk nála, melyek különös színben tüntetik fel monarchikus érzületét, lévén ő máskor ismét a demokratiának csodálója. A monarchiának a kitüntetés, becsvágyat (honneur), a demokratiának pedig az erényt (vertu) állította oda ő alapelv (principe) gyanánt. A monarchiában a kitüntetés, becsvágy a fő, az csinál mindent ebben az államformában. Ellenben az erény a demokratiába való. És fejtegetvén az erény szerepét a demokratiában, majdnem ideális államformaként állítja azt elének.

Nem valami sok jóindulat kell — mondja ő — hogy egy monarchia jól legyen kormányozva. A törvények hatalma szabályoz itten mindent. Ellenben a demokratiában egy új mozgató erőre van szükség s ez: az erény.⁴ Monarchiában a politika nagy dolgokat csinál a lehető legkevesebb erénnyel, mert a törvények pótolják mindazoknak az erényeknek helyét, melyekre ott nincs szükség; az állam fennáll a hazaszeretet, az igazi dicsőség után való vágy, az önmegtagadás és mindama hősi erények nélkül, melyeket a régieknél találunk. És ennek kapcsán a lehető legerősebben ostorozza a

részei közt mutatkozó lényeges különbségek tüzetesen kimutatvák Schvarcz Gy. «Montesquieu elmélete a mon. államformáról a «L'Esprit d. lois» első tíz könyvében és az európai alkotmányfejlődés» című akadémiai értekezésében, hol a Montesquieu elméletében található ezen ür okai is kifejtetnek.

⁴ Esprit d. l. Livre III. Chap. III.

monarchia bűneit.¹ A jól kormányzott monarchiában — folytatja tovább — majdnem mindenki jó polgár lesz és ritkán fogunk találni olyat, a ki «homme de bien» legyen, mert hogy ez legyen valaki, akarnia kell azt és az államot szeretnie kell magáért az államért.² Érti pedig ő ez alatt az államnak olyan polgárait, kik szeretik a haza törvényeit és minden cselekedeteikben a hazaszeretet által vezéreltetnek.³ Annyira ideális államformának tekinti ő a monarchiát, hogy azt mondja: valóban nem tudhatni, hogy voltak-e monarchikus államok, vagy ha voltak is, bajosan állhattak fenn sok ideig eredeti, tiszta mivoltukban azért, mert a hatalom sohasem osztható meg egyformán a fejedelem és a nép között.⁴

Lássuk e mellett, mit mond Rousseau a monarchiáról? Az államformák felosztásánál szintén csak a numerikus különbségekre fektet ő súlyt, s e szerint állítja fel a monarchiát, demokratiát és aristokrátiát. Monarchia pedig az az államforma, melyben a souverain nép az uralmat egyetlen hatóság kezébe teszi le, melytől a többiek mind nyerik hatalmukat.⁵

A 'monarchia különféleségeire aztán épp oly kevésbé gondol, mint Montesquieu, daczára annak, hogy az államformák osztályozásánál kifejti, hogy mindegyikök számos eltérést mutathat és a három államforma mellett a vegyes formáknak egész sokasága állhat elő. A monarchia a nagy államoknak való. Mivel azonban oly arányban, a mint az uralmat gyakorlók köre összeszorul, az uralkodó és a nép között igen nagy ür támad és nincsenek összekötő kapcsok az államban, ennél fogva, hogy ilyenek legyenek, szükség van

¹ Esprit d. l. Livre III. Chap. V.

² Esprit d. l. Livre III. Chap. VII.

³ Esprit d. l. Avertissement.

⁴ Lettres Persanes. Ch. II.

⁵ Contrat soc. III. Ch. III.

közbeeső rendekre, nemességre, mely kitölti ezt az ürt.¹ Ezek is azonban mind csak nagy államba valók, a kis államot tönkretennék.

Íme Rousseau csak úgy, mint Montesquieu, a monarchia elengedhetlen feltétele gyanánt állítja elének a nemességet. E mellett ő is azt tanítja, hogy vigyázni kell arra, hogy az állam területi nagysága ezen államforma természetének megfelelő legyen. De általában véve, kevésbé tárgyal ő a monarchiáról, melyet egészben mégis mint a szabadsággal ellenkező államformát tekint. Pedig szerencsés államforma lehetne, ha a fejedelmek nem akarnák a hatalmat csak saját előnyükre kizsákmányolni.

Montesquieu főfigyelmét államformái kifejtésénél természetesen a monarchiára irányozá. Kisebb és vázlatosabb az a kép, melyet a respublicáról ad. Nem kevés megtámadásban részesült ő azért is, hogy a respublicát demokrátiára (état populaire) és aristocratiára osztályozta. Az első akkor áll elő, midőn a nép a maga összességében bírja a főhatalmat; a második pedig, midőn a souverain hatalom csak a nép egy részének van kezei között.² De Montesquieu, ha nem is ismeri el a nép souverainitását, mint maga Rousseau, közeledik hozzá, midőn azt mondja, hogy a demokráciában a nép bizonyos tekintetben uralkodó, bizonyos tekintetben pedig alattvaló. Uralkodó szavazatai által, melyek akaratát kifejezik, ezért a szavazati jogot megállapító törvények itt lényegesek. Ismételten magasztalólag emeli ki Montesquieu a demokrácia alapelvét: a vertu-t. Itt, hol a törvényeket végrehajtó nép maga is alá van azoknak vetve, nagyobb szükség van az erényre, mint a monarchiában, hol a törvényeket végrehajtató fejedelem azok felett állónak tartja magát. Nem más pedig ez, mint

¹ Contrat soc. Livre III. Chap. VI.

² Esprit d. l. Livre II. Chap. II.

a hazának, az egyenlőségnek és a törvényeknek szeretete.¹ Már a monarchiáról szólván, azt mondja ő, hogy ha a főpapságnak, nemességnek és a városoknak előjogait eltörlik, a monarchiából népies állam (vagy despotikus) lesz. És midőn a demokratiában az egyenlőséget tárgyalja, ugyanazon állásponton van, mint Rousseau. A demokratia szeretete, mondja ő, nem más, mint az egyenlőség szeretete.² A demokratia szeretete azonban az egyszerűség szeretete is. Mindenki egyforma boldogságot és előnyöket érhet el benne. Az egyenlőség szeretete egyedül arra a boldogságra szorítja az ambítiót, hogy másoknál nagyobb szolgálatokat tegyünk a hazának. Ezért a törvényeknek is olyanoknak kell lenni a demokratiában, hogy ezen egyenlőségnek kedvezzenek s azt lehetővé tegyék.

Rousseau szerint demokratia az az államforma, midőn a souverain a kormányzást az egész népre, vagy annak nagyobb részére bízta.³ Hasonlót mond azonban ő a demokratiáról ahhoz, a mit Montesquieu a monarchiáról, hogy t. i. szorosan véve a dolgot, valóságos demokratia soha sem létezett és nem is fog létezni, mert a természeti rend ellen való, hogy a nagy tömeg kormányozzon és a kicsi kormányozva legyen.⁴ És milyen sok előfeltétele van ennek az államformának. Kis területű állam, az erkölcsök egyszerűsége, egyenlőség társadalmi és vagyoni tekintetben. És itt egye-

¹ Montesquieut hevesen támadták azért, hogy az erényt a demokrácia alapelvevé tette és kizárta azt a monarchiából. Ezért a későbbi kiadásokba a «Préface» után egy «Avertissement»-t szúrt be, melyben kifejti, hogy a négy első könyvben használt «vertu» nem erkölcsi értelemben veendő, hanem az a politikai erényt jelenti, mely a hazaszeretethen áll. L. erre vonatkozólag Schvarcz Gy. id. akad. értek. 38. old.

² Esprit d. l. Livre V. Chap. III.

³ Contrat soc. Livre III. Chap. III.

⁴ Contrat soc. Livre III. Chap. IV.

nesen hivatkozik Montesquieu-re, mint a ki a demokráciának alapelveül az erényt tevé, ámbár megjegyzi, hogy ennek többé-kevésbé helye van minden államformában.¹ Ő reá hivatkozva ismeri el helyén valóságát a demokráciában a sorshúzás útján való választásnak. Csak az indokolását nem osztja. Szerinte azért való ez a választási mód a demokráciába, mert a hatóságok választása a kormány feladata és nem a souverain népuniversitása, már pedig az administratio annál jobb, minél kevésbbé bonyolultak ténykedései.²

Az aristokráciában Montesquieu szerint a souverain hatalom bizonyos kisebb számú személynek van birtokában. Ők hozzák a törvényeket és ők is hajtják végre. Senatusra, a népnek bizonyos befolyás engedésére, a hivatalok rövid tartamára van itten szükség. Alapelve pedig a mérséklet, mely nem egyéb, mint az erény kifolyása, mert az aristokráciában azoknak, kik a törvényeket saját nemestársaikkal szemben hajtják végre, szükségük van erre. Ez az erény a nemeseket legalább egymásközt egyenlőkké teszi. Rousseau szerint is szüksége van az aristokráciának erényre, valamint mérsékletre, mely utóbbi különleges feltétele. Ő is elismeri, hogy az örökletes aristokrácia a legrosszabb valamennyi államforma közt.³

III.

Összehasonlítva Montesquieu és Rousseau tanításait az államformákról, nem egy pontban teljesen rokon nézetekkel találkoztunk. Ugyanez a rokonsága a politikai gondolkodásnak tárul elénk, ha politikai elméleteiket egyéb tárgyak szempontjából egybevetjük. Hogy a szabadságról, a XVIII. század

¹ Contrat soc. Livre III. Chap. IV.

² Contrat soc. Livre IV. Chap. III.

³ Contrat soc. Livre III. Chap. V.

egész politikai bölcselkedésének e folytonos tárgyáról s vezéreszméjéről, egyforma hévvel és lelkesedéssel beszélnek mind a ketten, csak természetesen. Rousseau, ki a szabadságot elidegeníthetlenné mondja¹ s azt vallja, hogy ha kutatjuk, miben áll az összeség legfőbb java, mely minden törvényhozás végcélja kell, hogy legyen, azt találjuk, hogy két főtárgyra vezethető ez vissza: a szabadságra és az egyenlőségre,² s Montesquieu, ki olyan világos, ékes szavakat szentel a szabadság meghatározásának,³ egyformán a szabadság nagy apostolai. A mint, hogy egyforma erővel és hévvel kelnek ki a szolgaság ellen is.

Rousseau a népsuverainitás hirdetője. De mit mond Montesquieu a nép törvényhozásáról? Azt, hogy miután szabad államban mindenki, kiről feltételezhető, hogy szabad meggyőződése van, csak önmaga által kormányozható, ennél fogva úgy kellene lenni, hogy a nép egészében bírja a törvényhozói hatalmat.⁴

Montesquieu, mint tudjuk, elragadtatva Anglia alkotmányának csodálata által, a szabadság mellözhetlen feltétele gyanánt a hatalmak szétválasztásának megvalósítását állította fel. Osztja azonban ezt a hatalmosztási elméletet (melyet a Montesquieu befolyása bevitt sok alkotmányba) Rousseau is, midőn azt mondja, hogy a törvényhozó hatalom a néphez tartozik és csak hozzá tartozhat, a végrehajtó hatalomnak el kell választva lenni a törvényhozóitól; amaz csak a kormányra tartozhat, mely ekként közbenső testületté válik az alattvalók és a souverain között.⁵

¹ Contrat soc. Livre I. Chap. IV.

² Contrat soc. Livre II. Chap. XI.

³ Esprit d. l. Livre XI. Chap. V.

⁴ Esprit d. l. Livre XI. Chap. VI.

⁵ Contrat soc. Livre III. Chap. I.—Rousseau erélyesen kikel másrészt a főhatalomnak tárgyai szerint való túlságos felosztásai ellen. L. Contrat. soc. Livre. II. Chap. II.

Részletesen foglalkozik Montesquieu az égalj befolyásával. Beszél ő arról, hogy miféle befolyást gyakorol ez az emberek természetére, arról, hogy a törvényeknek alkalmazkodni kell az égalj viszonyaihoz; arról, hogy mint befolyásolja az égalj az emberek bátorságát és ezzel kapcsolatban a szabadságot.¹ De Rousseau, midőn az égalj politikai jelentőségét fejtegeti, csak a Montesquieu álláspontján áll. Azt mondja ő, hogy a szabadság nem lévén minden égaljnak egyformán gyümölcse, nem is minden nép képes arra.² Minél tovább gondolkozunk — folytatja ő — a Montesquieu által felállított ezen alapelv fölött, annál inkább átlátjuk annak igazságát. — Utóbbi azt mondja, hogy azon kölcsönhatásnál fogva, mely az égalj s az emberi természet és a szabadság között van, nem lehet csodálkozni azon, ha a forró égővi népek gyávasága majdnem mindig szolgásba sülyeszté őket, míg ellenben a hideg égővi népek bátorsága szabadságban tartotta meg ezeket. Ennek az égalji különbözőség csak természetes oka.³ Rousseau elismervén ez alapelvet, azt mondja, hogy ha a déli vidékek csupa respublicákkal volnának elborítva, az észak pedig csupa despotikus államokkal, akkor sem lenne kevésbé igaz ama tétel, hogy azon befolyásnál fogva, melyet az égalj különfélesége gyakorol a szabadság feltételeire, a despotismus a forró égővi államoknak való, a barbárság a hideg égővieknek és a szabadság (bonne police) a mérsékelt égővi államoknak.⁴

A természeti viszonyoknak a politikaiakra való befolyásában második helyen az állam földjének mineműsége áll. Vizsgálván azt a befolyást, melyet a hazai földnek termékeny avagy terméketlen volta az államformára gyakorol,

¹ Esprit d. I. Livre XVII. Chap. I. és II.

² Contrat soc. Livre I. Chap. VIII.

³ Esprit d. I. Livre XVII. Chap. II.

⁴ Contrat soc. Livre III. Chap. VIII.

Montesquieu arra az eredményre jut, hogy az egyeduralom a termékeny földű államokra illik, mert a föld termékenysége természetszerűleg függőséget állapít meg, a mezei, földművelő népek sokkal jobban el lévén foglalva, semhogy valami nagyon féltékenyek lehetnének szabadságukra.¹Többek uralma ellenben a terméketlen földű államokba való. Elfogadja Rousseau ezt az alapelvet is és szerinte a teljesen terméketlen földű országok barbárok által lakatnak, kikenél minden állami rend ki van zárva; a közép termékenységűek szabad népek által (vagyis demokráciák) és az igen termékeny földű országok monarchikusan kormányoztatnak.²

A természeti állapot egyenlőségéről s az ezen egyenlőtlenséget megszüntető, majd a törvények által ismét helyreállító társadalmi állapotról majd csaknem ugyanazon szavakkal beszél Montesquieu, mint Rousseau, ki először említi, oly élesen szétválasztva a «état de nature»-t és az «état civil»-t. A természeti állapotban, mondja az előbbi, az emberek egyenlőségben születnek, de nem tudnának abban megmaradni. A társadalmi állapot megfosztja őket ettől az egyenlőségtől és csak a törvények által lesznek ismét egyenlőkké.³Teljesen ez a Rousseau álláspontja is.⁴

Politikai elméletöknek alapvonását tekintve sem foglalhat helyet oly mértékben szembeállításuk, mintha merőben ellenlábások volnának. Montesquieu, szokták mondani, az okos, higgadt mérséklet, Rousseau ellenben az abszolút ellenmondást nem tűrő teoriák embere. De ha, a mi egyedül helyes, Rousseau-ról összes irataiból alkotunk képet és nemcsak a «Contrat social» egyes kiszakított helyeiből vonunk következtetést, el kell ismernünk, hogy nem oly élesek az

¹ Esprit d. I. Livre XVIII. Chap. I.

² Contrat soc Livre III. Chap. VIII.

³ Esprit d. I. Livre VIII. Chap. III.

⁴ Emile. Livre IV. — Contra soc. Livre I. Chap. IX.

ellentétek e részben is. Rousseau kikel a visszaélések ellen, sürgeti azok megkorrigálását, de épp úgy tanítja ő is, akár csak Montesquieu, a meglévő politikai viszonyok figyelembevételének, a változtatásokban a körültekintésnek és óvatosságnak szükségességét; ¹ épp oly ellenzője a szélsőségeknek, a nyers tömeg uralmának, a nép anarchiájának, mely a despotismusra vezet. A mint Montesquieu a Locke kétségtelen és az államtudomány által már tüzetesen megállapított befolyása alatt áll, úgy igen sok tekintetben, mint fennebb is láttuk, Rousseau határozottan mint Montesquieu követője jelenkezik. Ámbár ő maga tiltakozott volna e befolyás imputálása ellen, mégis kétségtelen, hogy a «Contrat social» az «Esprit des lois» által nem egy tekintetben sugalmaztatott. S bármennyire képződött is két elütő politikai iskola később a két nagy politikai író hatása alatt, bármennyire jött divatba a két névnek a politikai tudományban oly elütő jelentőséget tulajdonítani, egyik a szabadság és a constitutionális monarchia, másik az egyenlőség és radikális demokratia képviselője gyanánt jelöltetvén meg, mindkettőjőknél mégis a politikai bölcselkedésnek sok közösségével találkozunk, kifolyásaként a XVIII. század politikai gondolkozása és tanításai amaz egyetemes jellegének, mely abban állt, hogy ez időszak politikai elméleteinek egész összesége a szabadság és emberi méltóság eszméjének megvalósítása, mint jegecedési központ körül sorakozott.

¹ Considérations sur le gouvernement de Pologne. Chap. I.

Dr. Balogh Arthur.

AZ IDŐ ELMÉLETE.

— Negyedik és befejező közlemény. —

d) *Tanulságok.*

A bemutatott nyelvtudományos anyagból azt a tanulságot meríthetni, hogy ha a szemlélő valamely kapcsolatnak felbomlását észrevette és pedig, mint kifejtettük, saját hiányérzete folytán vette észre, akkor e tapasztalatát vagy valami külön szóval jelzi, melyet egyszerűen hozzátesz a kapcsolat fennálltát jelző itélethez — s ez a chinai nyelvnek eljárása; vagy pedig az illető cselekvés nevének *valamiképen* való elmódosításával tudatja, hogy ezen cselekvés és alanya közti kapcsolatot felbomlottnak kívánja tekintetni, — és így tesznek az indogermán, valamint az ugor nyelvek.

Fennebb azt láttuk, hogy az az alak, melyet az indogermán nyelvek a befejezett cselekvés kifejezésére használnak, nem egyéb, mint a momentán ige, — illetőleg, hogy e nyelvek vagy momentán igéjökkel, vagy idői tekintetben teljesen jelentőségtelen alakokkal fejezik ki a multat, olyanokkal, melyekről csak *képzelik*, hogy multat jelentenek. Kérdés most, mit jelent eredetileg a momentán ige? — Hallgassuk meg erre nézve *Budenz*ünknek meghatározását, mely, ha kiváltkép az *ugor* momentán igét tartja is szem előtt,

mégis, mivel tisztán pszichológiai momentumokat tartalmaz, bátran reá érhető *minden* momentán igére. *Budenz* azt mondja («Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана» Budapest, 1884. 50. lap): «Mint a frequentatív képzésnek ellentétese a momentán igeképzés főértéke szerint kifejezi az igecselekvés *egyszeriségét*, és a mi ezzel rendesen vele jár, *rövid (pillanatnyi) tartamát* avagy hamaros elmúlását. Rövid tartamú cselekvés fogalma pedig úgy is keletkezhetik, hogy a nyelv az egész cselekvésnek egy részét érzi kiválóan fontosnak és kiemelendőnek, a milyen jelesen annak *kezdeté* vagy pedig *vége*. Ennek alapján vonatkozik az ugor nyelvekben a momentán képzésű ige funkciója igen közönségesen a cselekvés *hirtelen beállására* s másrészt a cselekvésnek *eredményes végbemenetelére* vagy *befejezésére, végérésére* (különösen tekintettel annak tárgyára [objectumára], melynek egészesleges vagy végig való affectiója vagy consumptiója értendő: verbum *perfectivum*). A cselekvés eredményességével (perfectiójával) vagy akár már annak rövid tartamával is szoros kapcsolatban áll, mint a momentán igeképzés mellékértéke, — magának a cselekvésnek *nagyobb erővel* (energiával) való végrehajtása (nyomatékossága: verbum *intensivum*). A cselekvés «eredményes» s kivált még «gyors» végrehajtásához hozzáfoglalja a nyelvi észjárás még az actor kifejtette megfelelő, illetőleg nagyobbféle «erő» képzeletet, s gyakran a momentán képzőértéknek csak ez utóbbi mellékmomentuma érezhető.»

Azt a tényt, hogy a nyelvalkotó szellem momentán ígét használ úgy abban az esetben, mikor valamely (bármily hosszú) cselekvénynek múlt voltát akarja kifejezni, mit használ akkor, mikor valamely intensiv módon, eredményes rövidséggel lefolyó jelen cselekvényt akar jellemezni: ezt a tényt bátran arra lehet magyaráznunk, hogy a nyelv e két dolog között, t. i. bármily lassú, de *elmúlt* — és rövid, eredményes cselekvény között va-

lami hasonlatosságot érzett. S ezt fel lehet tételeznünk annál bátrabban, mivel semmi sem mutatja, hogy az egyik jelentésű momentán ige más módon keletkezett volna, mint a másik. Itt tehát mindenesetre feltehető, hogy eredetileg azonos módon való elnevezéseknek egy esetével van dolgunk, — már pedig azt tudjuk, hogy azonos elnevezésre hasonló apperceptiók, más szóval közeli hasonlóságoknak észlelete indítja a nyelvalkotó elmét.

Hogy micsoda hasonlatosság forog fenn a momentán ige-jelentette jelen cselekvés és az elmúlt cselekvés között, könnyű kitalálni. Amaz okok között, melyek az emberiséget a cselekvés nevének bizonyos módon való megváltoztatására vagyis a momentán ige megalakítására ingerelték, bizonyára nem utolsó helyen állott a hiányérzet, melyet az e fajta cselekvések magok után hagynak, s mely ezeket kiváltképen jellemzi. Nem valószínű ugyanis, hogy a benyomás megszűnésekor beálló hiányérzetnek fokára és színezetére befolyás nélkül volna az, vajjon csak pillanatig, avagy hosszabb időn át tartott-e maga a benyomás. Nevezetesen kell, hogy a felvillanó érzet és hirtelen beálló szünet, az egyéni fel fogó tehetségnek ez a hirtelen kizökentése, továbbá az a körülmény, hogy az ilyen benyomásokra a velünk beszélőnek figyelmét reávonni nem lehet, mert a mely pillanatban magunk észrevettük, ugyanabban már el is illantak előlünk, — kell, mondom, hogy mindez bizonyos meglepetésszerű, a megijedéssel rokon lelkiállapotot, mindenesetre pedig igen élénk hiányérzetet idézzen elő a szemlélőben. Az átmenet innét könnyű. Ha a hiányérzet volt az, a mi a momentán benyomásoknak külön képzővel — a momentán képzővel — való «elnevezését» hozta létre, akkor valószínű, hogy a nyelv más esetekben is, vagyis a mikor a hiányérzet nincs épen intenzív, rövid tartosságú avagy causativ eredményű cselekvéseknek szemléletével párosulva, szintén a maga momentán

képzőjét vette igénybe. Így született a mult ige, vagyis egy, a momentán exponenssel ellátott cselekvés-szó.¹ És ez az okoskodás, melynek értelmében tehát a multképző tulajdonkép a — legkivált momentán cselekvényeknél jelentkező — hiányérzetnek hatása alatt keletkezett volna: ez az okoskodás, mondom, fennállhat akkor is, ha a nyelvtudománynak idővel sikerülne bebizonyítania, hogy nem a hiányérzet, hanem a momentán cselekvéseknek valami más saját-sága (teszem azt, az intensivitás, causalis eredmény) szolgált okúl az ily cselekvések nevének egyebektől való megkülönböztetésére, szóval a momentán exponens kifejlesztésére. Mert bármelyike a momentán cselekvés tulajdonságainak indította is a nyelvet a kérdéses képzőre, idővel igen könnyen megeshetett, hogy a beszélő ember, ki mindeme cselekvéseknél határozott hiányérzetet tapasztalt, azt a képzőt eredeti jelentésének elfeledése után épp ama hiányérzet fedezőjének fogta fel és vitte át oly esetekre, a hol csakis hiányérzetet akar jelezni. Ilyen jelentésváltozásokra tud a nyelvtudomány elég példát, és ezért nem tűnik fel légből kapott állításnak, hogy a momentán képző, ha eredetileg nem volt is, de legalább idővel fejlődhetett ki «nincsenképző»-vé, s mint ilyen vált alkalmas eszközévé a nincsen-ség, a perfectivitas megjelölésének. Mert más közös vonást momentán és mult nem-momentán cselekvések között, mint a mindkettőből fakadó hiányérzetet, találni alig lehet.

Összefoglalva eddigi fejtegetéseink eredményét, következőképen tűnik fel a múlt-ítélet kialakítására vezető egész tárgyi és lelki folyamat. A szemléző észrevesz a tárgyi világ-

¹ Ez a magyarázat mindenesetre mélyebben jár, mint a *Bopp-é*, ki (Ib. 515. §.) azt mondja, hogy «a reduplicatióval megnyomatékosított ige gyökeret a nyelvszellem a befejezett cselekvés típusának fogja fel» — a nélkül, hogy megmagyarázná, miképen jut a nyelvszellem ilyen nehéz apperceptionnak megejtéséig.

ban egy bizonyos $A-B$ kapcsolatot. Azt, a mit eddig csupán egy kiadásban, mint A -t ismert, most új viszonyok között látja, összefüggést vesz észre két oly jelenség között, melyeket idáig egymástól elszigetelteknek kellett tartania. Eddig csak A -t ismert, most látja, hogy B -s (B -től illetett) A is van a világon. Ez a benyomás, mint meglepetésszerű érzet, a beszélő szerveiben kelt reflexmozgást, mely ezen ítéletbe csúcsosodik ki: « A est B ». «A kutya úszik». Tegyük már most, hogy az $A-B$ összeköttetés a szemlélőnek szeme láttára felbomlik, még pedig oly módon, hogy csak B ragadtatik ki érzékeinek köréből, A ellenben megmarad. Mi fog történni? Az, hogy a szemlélőben az eltűnt B benyomásnak egy képe fog felmerülni, és pedig annál biztosabban, minél kedvesebb volt előtte a megsemmisült $A-B$ kapcsolat. Mostani lelki állapota tehát az lesz, hogy B -nek csak a képe, az utógondolata foglalkoztatja, s ehhez bizonyos vágy társul a realis B -nek, mint az élvezet kútforrásának visszaszerzésére. Leleki állapota tehát lényegesen változott, mert a hiány érzete fészkelte magát belé, s ezért nem csodálkozhatunk, ha a nyelvi nyilatkozat, melyre most magát indítottának érzi, szintén más lesz, mint az előbbeni volt; mert a nyelv lépést tart az érzelmekkel. Ha a mi emberünk chinai, azt fogja mondani: « $A-B$ elmegy» vagy «bevégződik», mintha csak azt akarná mondani: A megmarad ugyan, de B elillanik». A B szó nem többé, miként A , a *szemléletnek*, hanem az emberünk fejében visszamaradt *emléknek* hatása alatt van kimondva. Az ige «elmegy . . .» (nem tán «*element* . . .») itt különben kategorikus jelenidejűnek sem veendő, és az egész mondatnak csak az az értelme, hogy az $A-B$ kapcsolat fogalmával az elmenés, bevégződés fogalma tartozik együvé. Ha ellenben az emberünk az indogermán népfajhoz tartozik, azt fogja mondani: «Az A -hoz tartozik egy «nincsenes» B , olyan, milyenek az intenzív fajta B -k szoktak lenni, t. i. egy

érzékelhetetlen *B.* — A kutya az úzás cselekvényével összetartozónak vételessék, de oly úzásával, a mely bizonyos tekintetben hasonlít a villanáshoz, nyomintáshoz, csavarintáshoz stb., azaz szemlélhetetlen, mint ezek szoktak lenni.

Csak most jutottunk oda, hogy megadhatjuk a kellő választ ama fent (63. és 236-ik lapon) fölvetett kérdésre, hogy, ha az «elmúlt» valóban nem jelent többet, mint a «nincsen», illetőleg, ha áll, hogy a múlt benyomás egyszerűen *nincsen* és nem igaz, hogy visszafoly tőlünk az időfolyamba: miért nem használ a nyelv múlt-ítéletet akkor is, mikor csak azt akarja kifejezni, hogy valami *nincsen*, azaz miért nem mondja, a mikor azt akarja jelezni «nincs pénzem», ezt: «volt pénzem»? — Erre a kérdésre mi is kérdéssel felelünk. Mi indítja az embert arra, hogy egyes, külső tényálladékokat regisztráló mondatokat kimondjon? Nyilván semmi egyéb, mint az, hogy az illető tényálladék őt meghatja, érzékeit és lelkét *érdeklí*. Mikor érzem én magamat indítottnak, azt mondani: «a kutya ugat?» Akkor, mikor a kutya ugatása hatással van reám. Ha tehát így áll a dolog a jelen idejű igével, nem állhat különben a múlt idejűvel sem. A ki azt mondja: «volt ugatott» nyilván egy *A* alanynak egyáltalán tulajdonít *valást*. *ugatást*, vagyis összeköttetésbe hozza e két fogalmat egymással. S mikor fogja magát indítottnak érezni, ezt megtenni? A mikor a két fogalom, illetőleg két jelenség összetartozása érzékeibe ötlík és figyelmét megragadja. És mikor fogja különképen mondani, hogy «*volt*» «*ugatott*»? A mikor észreveszi, hogy csak oly *valásról*, *ugatásról* lehet szó, mely tulajdonkép *nincsen*, a mikor egy *nincsen-es* valás. ugatás forog fenn, nem pedig, a mikor valás és ugatás egyáltalán elő sem fordult. Ahhoz tehát, hogy valaki az «*ugatott*»-nak kimondására indíttassék, kell, hogy az «*ugat*» alkalmazásának feltételei legyenek meg nála. Kell más szóval

egy érzéki érzet (az ugatásnak hallása), reá való figyelem, és még ezenfelül egy evvel társuló hiányérzet, mely abból foly, hogy az említett hang egyszerre nincsen meg. A múlt ítélet kimondására egy kombinált lelki állapot szükséges, mely az egyszerű tagadó ítéletre vezető lelkiállapottól abban különbözik, hogy amott megvannak egy megfelelő másik ítélet (t. i. a kutya *ugat*) kimondásának is a természetes indító okai, ez utóbbiban ellenben a megfelelő másik ítélet («*A van*») kiejtésére ily természetes indító okok hiányzanak.

Visszapillantva a fenti fejtegetésekre, külön ki kell emelnünk azt a feltevésünket, a mely egyébként talán úgyis eléggé kidomborodik, hogy t. i. a múlt-ítéleteknél a nyelv-szellem a praedicatis cselekvényt a hozzá fűződő szünettel eredetileg *egy egységbe* foglalja össze és mint egységet teszi oda az alany mellé. Az emberi elmének feltevésünk szerint ott, a hol valamely cselekvénynek múlt voltát akarta jelezni, nem volt semmi szüksége arra az eljárásra, melyet pszichológiai műszóval «múltba való projiciálás»-nak nevezünk; legalább nem volt a momentán igével való múltjelzéseknél. Nem azt tűzte ki magának eredetileg feladatul, kifejezésre juttatni, hogy valamely kapcsolat «a múltba tartozik», hanem valami merőben jelen dolgot, egy hiányérzetet keltő «nincsen-es» cselekvényt mond ki az alanyról. Ezt a «nincsenesség»-et az emberi elme eredetileg épp oly qualitativ tulajdonságnak veszi a cselekvényen, mint a milyen bármily más, jelenben szemlélhető tulajdonság. A cselekvény lehet jó, lehet rossz, lehet szép, lehet rút és lehet «nincsen-es». E praedicatumokat eredetileg egészen párhuzamosaknak, egymás mellé állíthatóknak tekinti, feltevésünk szerint, s csak idővel jut oda, hogy e «nincsenesség»-et egy külön fogalomkör — az idő-képzet — kiinduló pontjának tegye.

A momentán igével történt múlt-jelzéseknek az a kora, melyben az emberiség az illető igét még tisztán momentán-

nak, azaz a cselekvés eltűnt voltának jelölésére csak *kölcsönvettnek*, illetőleg alkalmasan kölcsönvehetőnek érezte: ez a korszak, mondom, az elme fejlődésének azt a fokát jelzi, a mikor még valódi múlt-kategoriánk, azaz «a *múlt*»-nak ma már közkeletű, elménkben szabatosan körvonalozott fogalma nem alakulhatott meg. Idővel lassankint feledésbe mehetett a múlt ige eredetének tudata (vagyis az, hogy «ugatott» csak azt teszi: «olyan mint egy nyomintás») és ez az elfeledés már biztos jele az önálló múlt-kategoria, e tételes fogalom megalakulásának. A ki a momentán igével, tehát a jelenidejűtől *különböző* igealakokkal, fejezi ki az elmúlt cselekvéseket, a nélkül, hogy tudná, hogy evvel csak *jelen* praedicatumot mondott ki és a *röpke természetűekhez hasonlónak* vallotta a kérdéses cselekvést: az ilyen embernek szóhasználata nyilván arra vall, hogy a *múlt*nak, mint sajátos alakú (a benyomásokat a jelenből magába fogadó, elnyelő) valaminek a fogalma benne már meggyökeresedett. Mert ha sem jelenben folyó, sem pillanatnyi cselekvényt nem jelent az ő szemében a használt ige, — mi más értelemben venné, mint éppen kategorikus perfectum jelzésére? E fejlődéskor még az jellemzi, hogy a beszélő a momentán ige eredeti formáját elváltoztatja, azaz más alakban használja, mikor múltat, másban, mikor röpke eredményes cselekvényt akar vele kifejezni. Illetőleg, fordított okoskodással: abban a korban, mikor a szóban forgó igenek eredeti formája mellett valamely nyelvben kifejlődött egy összevontabb másik forma, «perfectum»-jelentéssel, — már meg kellett lennie a specialis «múlt»-fogalomnak is az illető nyelvalkotó nép elméjében. Az exponens nélkül való, alapjában értelmetlen igealakoknak használata (l. fentebb a 377—79. lap) hasonlóképen a múlt-kategoria megalakult voltára mutat, mert az eredeti igealaknak amolyan, semmiféle más értelmet sem fedező megmódosítását, mint a milyen az *i*-hangzós személyrag a latinban (377. lap),

mindenesetre nem lehet másnak tulajdonítani, mint ama specialis múlt-tudat és érzés befolyásának, melyet ez igealakok tényleg kifejeznek.

Itt még álláspontot kell foglalnunk egy olyféle ellenvetéssel szemben, mely szerint azt a tényt, hogy a momentán és a perfectiv ige alapjában egy és ugyanaz az indogermán nyelvekben, arra is lehetne magyarázni, hogy a perfectiv értelem volt az első, és a momentán ige nem egyéb, mint ebből keletkezett secundair fejlemény. E szerint nem úgy állana a dolog, hogy a momentán ige jelentene múltat *is*, hanem fordítva, egy eredetileg múlt-értelmű igét talált volna a nyelv alkalmasnak a momentán értelem-árnyalatnak is a kifejezésére. Ez más szóval azt jelentené, hogy a reduplicatio, avagy egyéb, az említett igét jellemző képző eredeti értelme szerint kategorikus *múltat* jelentett, vagyis, hogy a nyelv-alkotó nép szellemében a múlt-kategória már tisztán meg volt alakulva akkor, mikor a kérdéses reduplicatiós alakokat kifejlesztette. Ez a nézet támaszkodhatnék arra, hogy nagyobb szüksége van a nyelvnek múlt-, mintsem momentán képzőre; mert nagyobb baj volna, ha nem tudnók megértetni, hogy a cselekvés nem jelennek, hanem elmúlnak képzelandő, mint, ha csak körülírással és nem külön szóalakkal tudnók kifejezni, hogy a szóban forgó cselekvés az erősebbek és eredményesek fajából való. A múlt-képző elsőrendű szükségleti czikk, a momentán inkább fényűzés. Jól egybevág továbbá ezzel a felfogással az a philosophiai elmélet, melynek értelmében a múlt-kategória, illetőleg maga az egész időképzet egy eredetileg meglévő és sohasem szerzett ős-szemlélete az emberi elmének.

A felhozott ellenvetésnek csak a megokolását lehet valóban megczáfolni, mert hogy vajjon az indogermán ősnépnek a fejében megvolt-e a határozott múlt-kategória akkor, mikor a reduplicált alakot kifejlesztette: ezt a kérdést, mint

positív tények kérdését, nem a philosophálás, hanem fejlődés-történeti adatok volnának hivatva eldönteni. Ilyeneknek híján, sem mellette, sem ellene nem szabad határozott állást foglalni. Mi is csak annyit mondunk, hogy a perfectív igealakok keletkezését és alkalmazását *meg lehet érteni* a nélkül, hogy *feltételeznők*, miszerint kifejlődésükkor a kategorikus múltfogalom már megalakult; de határozottsággal állítani, hogy ilyen múlt-kategoria akkor még nem fejlődött ki, légből kapott állítás volna. Fejtegetésünket az ellenfél a tekintetben is félreérti, hogy mi a momentán igének nem *időbeli* elsőbbségét hangoztattuk és azt, hogy képzője csak utólag alkalmaztatott volna perfectív értelmeknek is a kifejezésére, — hanem mindössze azt kívántuk megértetni, hogy a szemlélőben a momentán cselekvény látása, valamint a nem-momentán esemény *elmúlásának* a szemlélete hasonló érzelmi állapotokat keltetett és épp ezért őt hasonló kifejezés-formákra is indíthatta. A momentán képzőnek két rendbeli alkalmazása bátran egyszerre állhatott elő, és mi csak arra vetjük a hangsúlyt, hogy az így megalakult perfectumok a maguk kategorikus értelméhez, melyben jelenleg vesszük, (a midőn egy határozott, a benyomásokat elnyelő «múlt»-nak, mint képzelt *valaminek* a fogalma jár velök) csak későbbi időkben, az időképzet kifejlődésének későbbi stadiumaiban jutottak.

A mi a bemutatott ellenvetésnek fenti két megokolását illeti, mindegyikök ellen van elvi kifogásunk. Az elsőre vonatkozólag megjegyezzük, hogy nagy tévedésben leledzik, a ki azt hiszi, hogy a nyelv megalkotásakor értelmi, gyakorlati tekintetek voltak az irányadók. A nyelvek nem a szükségletek mérlegelésének nemzetgazdasági elvét követik, hanem igenis szeretik a «fényűzést», a «felesleges» dolgokat, még pedig annál jobban, minél fiatalabbak, — csak úgy, mint az ember. Mert a nyelv az ember érzelmeinek önkénytelen nyilatkozata, nem pedig a közlekedés céljából mesterségesen

kigondolt «eszköz». Az a tulajdonsága, hogy segélyével másokkal meg tudjuk magunkat értetni, mit a tudomány hosszú időn át a nyelvalkotás *céljának* tekintett, nem egyéb, mint önkénytelen következménye annak, hogy hasonló benyomások hasonló érzelmeket, és hasonló érzelmek hasonló nyilatkozatokat keltenek az együttlakó emberekben. Bizonyos hang-egymásután kiejtésének eredeti indító oka nem az a szándékunk volt, hogy másvalaki megértsen bennünket, hanem a megnyilatkozásra tisztán amaz érzetek és érzelmek ingereltek, melyeknek hatása alatt állottunk. Ehhez képest mi fennebb azt az egyszerű érzelmet kerestük, melynek hatása alatt a nyelv egy ige-alak megváltoztatására (a reduplicált forma megalkotására) határozta magát; és az, a ki egyszerűbb szellemi tartalomból származtat ilyen primitív igealakot, mindenesetre módszeresebben jár el, mint a ki valami összetett fogalomhoz, valóságos kultur-képzethez folyamodik, mint a milyen a kategorikus multnak a fogalma. — A második pontra vonatkozólag, melynek értelmében az időképzet «eredeti őszemlélet» csak azt jegyezzük ide, jóelőre, hogy legfőbb célunk, ezt a nézetet megczáfolni. Ki fogjuk mutatni, hogy ilyen csodás ízű feltevések nélkül is meg lehet érteni úgy a világ eseményeinek objectív egymásutánját, mint erről vett képzetünket (az *időképzetet*) és ennek mindenféle alkalmazását. Az időképzet nem eredetileg kész szemlélet, hanem, végső elemeit tekintve, tapasztalati úton szerzett és sokféle-kép átalakított emberi fogalom, olyan mint bármely másik.

Még egy ellenvetésnek vagyunk kitéve. Ugyanis az «összemlélet» híve a maga nézetének támogatására könnyen belekapaszkodhatik abba a ténybe, hogy az ősemberiség a *rövid* cselekvényt más igealakokkal (a momentánnal) jelölte meg, mint a hosszút. «Ha ugyanis a nyelv — mondhatja e nézet szóvivője — az idői tartósságot tüntette ki külön szóalakkal, vagyis indítottak érezte magát arra,

hogy egy tartósság dolgában a többiektől eltérő cselekvést valami külön igealakkal — a momentánnal — jelöljön meg: nem világosan mutatja-e ez azt, hogy a nyelv megalkotásakor már az időmérés ismeretének és kész idő-tudatnak kellett meglennie az emberiségben; mert időtudat nélkül nincs időmérés. mérés nélkül meg nem lehet a hosszabb cselekvényt a rövidebbtől megkülönböztetni!»

Ez az okoskodás rossz. A gyengéje ott van, hogy annak az apperceptionnak, melynek segítségével az őseMBER a momentán cselekvést a többiektől megkülönböztette, éppen nem kellett szükségkép időmérésnek lennie; sőt ez a feltevés egyenesen megfoghatatlanságokba visz. Ugyanis nem lehet megérteni. micsoda körülmény döntötte volna el az emberek fejében amaz időmaximumnak kiválasztását, a melynél *hosszabb* cselekvényeket momentán képző *nélkül, rövidebbeket* ellenben ilyen képzővel kell megjelölni. Mi értelme van egyáltalán annak az eljárásnak, hogy valamely cselekvényt *csak azért*, mert egy pár pillanattal rövidebb ideig tart, már eltérő igealakkal nevezzek el? A nyelv legelső kezdete korában sem szokott következellenek lenni és megokolhatatlan alakokat fejleszteni. Fel fogjuk tehát tenni, hogy a momentán igével elnevezett rövid cselekvény másban is különbözött a megfelelő nem-momentán-képzős hosszútól, mint tisztán időbeli tartósság dolgában. Az emberiség, mely nem complicált szellemi processusok eredményeihez képest. mint a milyen az időmérés, hanem érzetek hatása alatt szokta a maga elnevezéseit megteremteni, bizonyára *mást érzett* a momentán, mint a hosszabb cselekvények szemlélete közben. Nem azért nevezte el amazokat másforma igével, mert «rövidebbek»-nek találta, hanem mert *más lelki állapotba jutott*, a mikor elszemlélte. A momentán cselekvés más *qualitativ* benyomással volt a szemlélő elmére, mint a megfelelő hosszabb, és hogy ez az elnevezéssel meg-

örökített *más* benyomás együtt jár az illető cselekvésnek időbeli rövidebb tartósságával, arról ő, a szemlélő, nem tehet. Épp ezért semmi esetre sem szabad állítani, hogy maga ez az időbeli rövidség volna az elnevezésbe felölelve. A momentán folyamatnak van egynél több olyan tulajdonsága, melynélfogva a megfelelő hosszútól eltérő hatással lehetett a szemlélő emberre. Ilyen az, hogy utólérhetetlen, hogy kielégítő szemléletet nem enged, hogy meglepetésszerű érzést gerjeszt, hogy eredménynyel jár, objectumát «teljesen felemészti» stb. Nem szabad feledni azt sem, hogy éppenséggel nem csupán a rövid ideig tartó, hanem a bár hosszabb, de eredményes, intenzív cselekvények is szolgálnak tárgyául a momentán-képzős elnevezésnek. A tény tehát az, hogy, ha valamely cselekvény ilyenféle, tisztán qualitativ, időmérés *nélkül* is észrevehető hatásokkal van a szemlélő emberre, akkor fogja ez ama cselekvénynek nevét a momentán exponenssel megmódosítani. Az a körülmény, hogy ily hatásokkal rendszeren a *rövid* cselekvések szoktak lenni az emberre, való tény ugyan, de ezt ama módosítás megteremtésénél a szemlélő — feltevésünk szerint — számba nem vette; legalább nem okvetlenül következik, hogy vette. Mert ama kategorikus állítástól, hogy a momentán ige megalkotásakor még nem volt tiszta, mérésre képesítő időképzete az emberiségnek, a higgadt philosophálás — ismétlem — őrizkedni fog, mivel ilyesmit nem lehet bebizonyítani. Itt különben is csak azt hozzuk ki, hogy a maga nemében szintoly jogosult ellenvéleménynek a felhozott nyelvtény *bizonyítékául* nem szolgálhat.

Ama Pott-nál¹ idézett esetét egy eredeti «dynamikus» hangváltozással képzett perfectumnak a *kopt* nyelvben (mely nyelv t. i. a múltat mindenkor mély-, a jelent pedig magas-

¹ A fenti 377. lapon említett helyen.

hangú igegyökérrel fejezi ki) még abban az esetben sem vagyunk kénytelenek egy, az időképzet teljes megalakulása *után* keletkezett perfectumnak tekinteni, ha elfogadjuk a *Pott* magyarázatát, ki az említett tényt a nyelvek amaz általános hajlamának tulajdonítja, hogy a «távollevőt» mély, a «közelesőt» pedig magas hanggal jelöljék. Úgy látszik ugyanis, hogy már kész időképzetének kell lennie annak az embernek, ki a jelent közel-, a múltat pedig távollevőnek érzi. Tény azonban, hogy lehet a múltat «nem-közel»-nek érezni a nélkül is, hogy távolságnak, azaz bizonyos *útdarab*-nak tekintenők azt, a mi e múltat tőlünk elválasztja. A ki a múltat, mivel világos képünk róla nincs, csupán különbözőnek tekinti a közeleső tárgy benyomásától és hasonlónak a határozatlan körvonalú távol dolgokéhoz, s ehhez képest a múlt eseményt a térben messze levőnek kifejezésére szolgáló exponenssel jelöli meg: az ilyen ember még mindig elég messze van a «spatium temporis»-nak fogalmától, attól, hogy az eseményeket egy idősor töltelékeinek, szóval úgy fogja fel, miként a rendszeres időképzetű ember.¹

Az intenzív képzőnek a perfectiv igeképzés céljaira való használatára *Curtiustól* is tanulunk egy példát. (Gr. Etym. 284. lap) Nevezetesen az *ó-ír* nyelv a *ro*-gyökérrel, mely «ro-mar»-ban «nimis magnus»-t jelent, perfectumot is fejez ki, ily alakban: «ro-char» = amavit. Megjegyzendő azonban, hogy *Curtius* ezt a «ro» alakot a latin *pro*, *prae* rokonának tartja és ezekkel együtt a helyi értelmű szanszkrit *pra* (= előtt) gyökérre viszi vissza. E szerint a «ro-mar» tulajdonkép «nagy előtt (felett) nagy»-ot jelentene, a «ro-char» pedig azt tenné: «előtt szeret». Ebben a *ro-char*-ban körülbelül valódi időérzéken alapuló — mert az «ezelőtt» fogalma

¹ A figyelmesebb olvasó nem fog ellenmondást látni ezen, és a 386. lapon *Bopp*ra vonatkozó állításom között.

segítségével kifejezett — perfectummal van dolgunk; ha csak azt a kevésbé valószínű okoskodást nem akarnók elfogadni, hogy a nyelv, mely a «ro-mar»-félékből *intensiv* képzőnek tanulta meg a *ro* képzőt, ezt szintén csak *intensiv* értelemben tette a *char* elé, úgy hogy a *ro-char* alapjában csak *intensivebbnek* gondolt, «fokozott értelmű» (Bopp) szeretést jelentene.

* * *

Mind e tanulságok tanulsága csak egy: hogy a nyelvek — legalább a melyeket az analogia jogos reményében itt felhoztam — *eredetileg* múltat jelentő exponenseket ítéletalakjaikon nem tudnak felmutatni. Minden múlt-értelem más concretebb valamit jelentő alakokhoz való *hozzértés* útján keletkezett, tehát *secundair*, azaz olyféle fejlemény, mint a metaphorikus értelmű szónak e metaphorikus jelentése; oly eredmény, melyért a nyelvtudományon keresztül megtett rögzös útunkat nincs okunk sajnálni, s mely eredményt jövőbeli kutatások mai *valószínűségéből* remélhetőleg a bizonyosságig fognak emelni. Ez erdménynek philosophiai becse abban áll, hogy — hozzáfoglalva egy későbbi (VIII. 6.) fejezetünkben foglaltakhoz — óles fegyverül szolgálhat a fentemlített «ős-szemlélet»-es elmélet ellen. mert analogiát mutatván a *mult*nak és a ma már senkitől sem szemléleti («létező»), hanem csak gondolati természetűeknek vallott *abstracták*: (bátorság, szépség, akarat stb.) elnevezése módja között e kettőnek *természetét* is rokonnak bizonyítja, s ezzel megsemmisíti az «ős-szemlélet»-es dogmának azt a támaszát, melyet nyerne, ha az idő-sornak legalább egyik része szolgálna olyforma közvetlen elnevezés tárgyául, mint a szemlélet nevére érdemes egyéb adatok. Ha sikerül majd a többi ítéletalakok vizsgálata alapján a *jelen* és *jövő* sorra is hasonló eredményeket nyernünk, be lesz bizonyítva, hogy az idő-sornak semelyik része, tehát maga az egész idő sem szemlélet.

Posch Jenő.

ESZMÉINK KELETKEZÉSE.

A lelki élet jelenségei, változatosságuk mellett is, csodálatosan összefüggnek és a lélektan éppen összetartozásuk terén végzi minél behatóbb bűvárlatait. A legújabb irányok leginkább a lelki tünetmények egy közös alapjának megállapítására fordítják összes tevékenységüket. Az élettan törvényeiből iparkodnak a lélekbűvárok a bonyodalmasabb és elvontabb színezetű lelki tényeket megmagyarázni, vagy legalább körülírni. Azonban még mindig áthidalhatatlannak látszik azon űr, a mely az ember élettani jelenségei és a legmagasabb fokú szellemi élet jelenségei között tátong, s csak annyira jutottunk el, hogy a szoros kölcsönhatást az ember physikuma és lelki functiói között határozottan kimutatni sikerült. Ez a *physiologiai psychologia* kutatóinak az érdeme.

Nem lehet azonban egy másik és pedig jóval régibb, úgynevezett *spiritualista* irány némi jogosultságát sem tagadni. Ha ezen elmélet egyes semmitmondó, metaphysikai észjárásra valló tételeitől el is tekintünk, sok lelki jelenségnek mégis egyedül nála kell keresni a legtetszetősebb magyarázatát. A gondolkodást, ítélest, elvonást, eszmefűzést s egyéb elvontabb jellegű lelki functiókat még eddig nem sikerült oly szoros vonatkozásba hozni a physiologia positiv adataival, hogy ezen alapon véglegesen megokolhatók legyenek. Szóval a merő tapasztalás, mint a melynek útján a külvilág tünetményeit

érzékeink segítségével felfogjuk, még nagyon merev ellentétben áll a lélek önalkotta s benne megfogamzott észbeli és értelembeli képzetekkel. Ezen ellentét elkülönítette már a legrégibb időkben az egyes philosophiai álláspontokat és világnézeteket. Még Locke is kénytelen volt minden empiristikus irányzatossága mellett a külső érzékeken kívül egy *belső* érzéket is fölvenni. Az objectiv és subjectiv, a reális és ideális irányzatok még mindig diametralis ellentétben állanak egymással. Modern positivistáink és evolutionistáink azzal ütik el a dolgot, hogy lehetőség szerint kerülik a szellem magasabb rendű functióinak magyarázatát; a bátrabbak hol associativ, hol mechanikai törvényekből iparkodnak azokat kihozni. Paulhan F. (La physiologie d'esprit című művében) a lélek vagyis inkább a szellem statikájáról és dynamikájáról értekezik.

A lélek és a test egymásra való kölcsönhatását ez idő szerint ugyan már senki sem meri kétségbe vonni; azonban még mindig függőben van a szellemben megfogamzott és mintegy belőle kiinduló, általa mintegy kezdeményezett ténykedések és folyamatok kérdése. Ezeket a tapasztalatokkal szembeállítva, *ideális* lelki productumoknak szokás tekinteni. A lélek ezen az eszményiesség és eszmealkotás terén kifejtett tevékenységére nézve sok elmélet forog ugyan közközele, de, ha őszinték akarunk lenni, be kell vallanunk, hogy magának az *eszmealkotásnak* mibenlétére nézve, ha vannak is elmés hypothesisek felállítva és ha egyes physiologistáknak sikerült is kizárólagos álláspontjukból a dolgot megközelíteni: közfelfogásban mégis mindeddig a régi, Plato felállította nézetek az uralkodók. A lélek ezen, mintegy *teremtő* képességéről, ezen eszmeterentés csodás processusáról, ha irtak is eddig sok érdekes dolgot, mégis oly kevésbé lettek ezek elterjedve és a régi nézetek a közfelfogásban oly mélyen meggyökereztek, hogy nézetünk szerint alig lehet sürgősebb és idő-

szerűbb kérdés fejtegetésével előállanunk, mint az eszmealkotás lelki jelenségének kérdésével.

Hogy támadnak eszméink?

A mennyiben a modern physiologiai psychologia megdönthetetlenül behozonyította a test és lélek közti subtilis, kölcsönös összefüggést és visszahatást, azon reménnyel fogunk az eszmealkotás kérdésének fejtegetéséhez, hogy azt physiologiai törvényekkel megokolni, vagy legalább élettani tünetényekkel való kölcsönösség állapotában bemutatnunk sikerül.

Az *eszmealkotás* physiologiai élettünetekből való megfejtese annál érdekesebbnek látszik, minél bensőbb az a tudat, hogy az ideális világ a tapasztalattal bizonyos ellentétben áll. Ez ugyan a régi, Platótól átszármazott és elfogadott álláspont. Ezen az állásponton az eszmék — ideák — *genesis*e csakis speculativ módon fejthető meg. Mindamellett az eszme genesisének régi magyarázata egészen *objectiv* felfogású volt. Ilyen volt mindenesetre a görög világban, jóllehet a sophisták individualis magyarázataiban határozottan *subjectiv* jelleget öltött. Az eszmeképzés ilyen *subjectiv* magyarázata bizonyára közelebb hozta a kérdést a mai felfogáshoz. A *subjectiv* állásponttól az individualitáson át — ámbár csak napjainkban — átvetődött az eszmék genesisének a kérdése *az egyén physikumának* álláspontjára.

Az ember physikuma elég alaposan át van kutatva a szellemi életjelenségek más kérdéseit illetőleg, főképen pedig a külérzések fogékonysága s megtartási és rögzítési képessége tekintetéből. A lélek magasrendű képességei és tehetségei, minő a figyelem, akarat, emlékezés, öntudat, olyanoknak bizonyultak, mint a melyeket a központi és peripherikus érzési organumokból sok tekintetben meg lehet világítani. Az angol associatio, a francia leíró és a német elemző physiologiai kutatások elegendő számú támpontot nyújtanak arra

nézve, hogy az eszmealkotás sensitiv feltételeire nézve meglehetősen kiterjeszkedhessünk. Az emlékezés mibenlétét, a szervezeten alapuló feltételeit illetőleg sikerült tekintélyes számú adatot összegyűjteni, melyekből az emlékezés, ezen magasrendű szellemi tehetség physiologiai és az érzékeken alapuló feltételeit kimutatni több ízben sikerült. Röviden: érzetképeink s fogalmaink közmegegyezés szerint a külérzések és ezek tevékenységének egyrészt az *objectum*, másrészt az azt felfogó érzet szervi processusa által meghatározott körülményektől függnék.

Mindenekelőtt pedig az *érzés* és általa létrejött *érzetképek* azok, melyek egyrészt a ható objectumtól, másrészt az *egyed* érzékeinek felfogási és megtartási képességétől függenek első sorban. Ezen a helyen az egyed átlagos physikai, jobban mondva szervezeti constitutiója az, mely döntőleg befoly az érzetképek fixirozására, megtartására és a mire az emlékezet fektetve van: *visszaidézésére*. Az objectum minden egyes egyedre nézve ugyanolyannak tehető fel, a mint mindig ugyanolyannak feltételeztetett. Fődolog tehát az egyed átlagos felfogási és megtartási képessége.

Az érzés centripetál és centrifugál ingerek összetalálkozása közben létrejött mivoltáról ez idő szerint már minden tekintélyesebb physiologista psychologus beszél. A motorikus és sensitiv áramok pedig különösen a német iskola mestereinél algebrai és geometriai formulákban is kifejezvék. Az emlékezésről tudjuk, hogy az nem egyéb, mint a vegetativ és animális életjelenségek egyik jellemző mozzanata. Az érzetképek visszaidézésén múlik ugyanis az emlékezés lelki tünete. A belszervi (*splanchnique*), sensorialis, animális, psychikus *én* külön-külön való csoportokban idézi vissza a már egyszer percipiált érzetképeket. A visszaidézés és csoportosulás módja azonban egyrészt a felfogott tárgytól, de főképen az egyed érzékszerveinek, kivált pedig a központi érzékszerve-

veknek természetétől és egyed szerint való eltéréseitől függ főképen. A visszaidézés jelensége a legmeglepőbb és legáltalánosabb, teljes rendszerességgel megjelenő alakja: az *álomban* megfigyelhető. Oly közönséges és mindennapi jelenség ez, melyet mindenki saját magán nyomról nyomra figyelemmel kísérhet. Az álom ugyanis majdnem törvényszerűen, de mégis oly változatosságban idézi fel érzetképeink nagy sokaságát, hogy a megjelent álmoképek közti összefüggés alapját és törvényét csak nagyon messziről sikerült eddig is megokolni. Mégis annyi biztos, hogy semmiféle lelki jelenségünk nem függ annyira vegetatív és sensitiv szervezetünk individuális természetétől, mint az álmoképek csoportosulása, associatiója, szóval reproductiója. Tissié Ph., Baillarger, Ball, Bernheim, Déchambre. Marvaud és mások igen hálás talajra akadtak benne, legalább a lelki tünetményeknek a test szervezetétől való összefüggése magyarázatára nézve. Az álmok lelki jelensége oly mindennapi valami, hogy csak figyelmeztetni is elég egyes álmaink és álmoképeink szingazdagságára, drámai elevenségére, lelkünket átjáró bensőségére, majd kéj- és örömmérszeteket, majd a kétségbeesés és iszony összes borzadalmait keltő lefolyására. És mindez az érzetképek és pedig talán sok évtized előtt felfogott s már régen elfelejtett érzetképek sajátságos csoportosítása közben jön létre. Két dolog méltó figyelemre: egyik a *felidézés*, másik a *csoportosítás*. Mindkettőt sikerült némileg physiologiai alapon is magyarázni. Ribot Th. «Les maladies de la memoire» című művében a legjelesebb és legújabb kutatók nyomán kimutatta a felidézés feltételeit és indokait. Minden érzet *egyét módosítván testünk protoplasmájának tagoltságán*, minden benyomásnak megfelelő beidegzés, közönséges ingerhatás és kicserélés útján idézi fel az apperceptiált érzetképet. Maudsley, Bain, Paulhan s majdnem valamennyien e téren működők egyetértenek erre nézve. Szóval a *reproductio*

tisztán sensorialis életfolyamat, mely leginkább a központi szervekből kiinduló ingeráram folytán jön létre.

A reproductióval szorosan összefügg az *associatio*. Az egymásmellettség (contiguïté) és hasonlatosság (similarité), melyről Bain oly behatóan értekezett, nem áll egyedül; ott van még a mindkettőt némileg összefoglaló *összeömlési* jelenség és az azt magyarázó törvény (loi de fusion), a mely az érzetképek csoportosulásának legtetszetősebb physiologiai magyarázatát szolgáltatja, és a mely számtalan kísérlet és példa által, kivált Binet A. «La psychologie du raisonnement» cz. nagybecsű művében alaposan ki van fejtve. Érzetképeink akármily egyszerűek lehetnek is és bárhogyan különböznek is a felfogó érzék természete szerint — vannak ugyanis látási, hallási, tapintási stb. képek — már a kisdedeknél, de bizonyára a felsőbb állatoknál is huzamosabb ismétlődés folytán ragadnak és *folynak össze*. A kisded a mama és papa szó többszöri hallatára legalább is szemével keresi fel ezen szavakkal megnevezett személyeket. Természetesen az emlékezés folyamata útján jön létre ezen képcsoportosítás, vagyis összeömlés is. Ezen a helyen fölemlíthetni a sokszor ismételt példát, hogy egy ismert helyiségben egész sötétben is jól és biztosan eligazodunk, egy ismeretlenben pedig semmiképen sem. Itt a tapintási képek erős összetartozósága nyújtja a nagy tájékozottságot. Még érdekesebbé és összefüggőbbé teszi a képek összetartozóságát, illetve összeömlését az azok nyomában járó érzetek és indulatok erőssége és élénksége. Ismeretes a közéletben, hogy nagy felindulások közt, haragban, félelemben, rögtöni és váratlan meglepetések eseteiben az emlék- és érzetképek villámgyorsasággal tűnedeznek fel. Bain valóságos megigézésnek (fascination) mondja azon egyén állapotát, a ki egy meredek magasságból leeső embert megpillant. A meghatottság, az esés érzetét a szemlélőben is fölkelti. A haragvó ember egészen felindul, ábrázatában elvál-

tozik a gyűlölt — ámbár távollevő — személy gondolatára. A felzaklatott indulatok tehát elősegítik a képek társulását, mint azt az idegeseknél, hysteriás nőknél, szóval kedélybajosoknál tapasztalhatni.

A képcsoportosítás és azok összeömlése ekképen szorosán összefügg az egyed vegetatív és animális életfolyamataival. Valamint az emlékezésnél a kép felidézése nem egyéb, mint az innervált ingeráramnak, leginkább a központból megindított fölelevenedése: úgy a képek összeömlése is csak csoportosabbán és rohamosabbán fel-feltűnedező megújulása az ily innervált ingeráramoknak. Bizonyára az egyén physikuma és organikus szervezete szerint nagyban eltér a képek csoportosításának és felidézésének a tehetsége. A physiologisták sok érdekes esetet hoznak fel, miket a legnormálisabb szervezetű és legegészségesebb egyedeknél figyeltek meg. Így Binet A. a már említett művében (104. l.), miután hosszabbán foglalkoznék a zootrop meglepő hatásáról még a legegészségesebb egyedre is, fölemlíti Galton egyik levelezőjét, Henslow György tiszteletest, a ki valahányszor behunyja szemét, bármely tárgy világos képét látja. Érdekes az, hogy ezen tárgyak, ha Henslow tovább szemlélte, megváltoztatják alakjukat. Tanulmányozván a sorozatot, melyben a képek egymásra következnek, azt vesszük észre, hogy az egyikből a másikra való átmenet majd az egymásmellettség, majd a hasonlatosság nyújtotta viszony. Egy ily kísérletnél a következő képek jelentkeztek: egy ív — nyíl — az ívet tartó személy, a kinek csak kezei voltak láthatók, a repülő nyíl, hulló csillag, hópelyek, hófedett táj, egy hófedett imaház stb. (i. m. 104., 105. l.). Itt említhető egyes festőművészek példája, kik tiszta emlékezet után a leghívebben megfestették egy távollevő személy arczképét. Ezek csak egészséges, ébrenlevő egyének példái. Ezenfelül megemlíthetők az álombeli képek, a hallucinatio rögtöni vagy huzamos esetei. Mindezen esetek-

ben az érzés animális természete, kisebb-nagyobb zavartsága magával hozza a képcsoportosítás kisebb-nagyobb mérvű abnormalitását. Egy felsőmagyarországi faluban (Morva-Lieszko) alkalmam volt néhány év előtt egy beteges fiút megfigyelni, a ki másképen egészen solid módon viselte magát, de egy tollpehely láttára valóságos paralytikus rohamokba esett. E jelenség onnan volt, hogy gyermekkorában eltaposta a kótlóstyúk fészket, a miért anyja az eltaposott tyúkfiakat fejéhez vagdosta. Képzeltetni minő kinos, sőt ijesztő képek merülhettek fel a szegény fiú agyában később is egy tollpehely láttára.

Mindezekben azonban csak a képeknek szervezetünkől és az innervatióból folyó összetartozóságáról, összeömléséről volt szó. Már a mi a szorosabb értelemben vett összeolvadást illeti, a mely közben több kép egygyé lesz, a képek között való viszony új oldala jön tekintethe. Itt ugyanis nem annyira az egymásmellettség, mint inkább a hasonlatosság révén történik a képek egygyéolvadása. Ez az igazi fusio. Herbert Spencer psychológiájának egy lényeges szakaszát képezi a képek, homogen, differens, szóval qualitativ természetéről szóló elmélete. A német psychologok, kivált Wundt *complexe Vorstellungen* néven említi. Háromféle alakját jelöli meg az ily összefolyt, mintegy általános képeknek: 1. egyes képzetek egymással való *összekapcsolása*; 2. *schémák*, melyek egyes képzetek csoportjából kiválnak; 3. általános alakok, melyek az összes egyenkint való képzeteket összefoglalják, t. i. *idő* és *tér*. (Physiolog. Psychologie 665. 1.) Bátran mondhatni, hogy a képek általánosítása — mert erről van itt szó — ez idő szerint egyike a legalaposabban tárgyalt psychologiai témáknak.

A mi minket illet, kiváló súlyt fektetünk azon eltérésre, hogy ne mondjuk ellentétre, mely az egyenkint való érzetképek és az általánosítás, összefolyás által alkotott általános

képek között mindjárt első pillanatra föllelhető. Amazok ugyanis a tapasztalás termékei; ezeket mi magunk alkotjuk. De lásuk az ily magunk alkotta általános képek *genesisének* természetét és folyamatát közelebbről.

A képcsoportosítás indoka általánosan elfogadott bizonyítékok szerint az egyszerű képek egymásmellettsége (*contiguité*) és hasonlatossága (*similarité*). Ez utóbbi azonban kiválóan mérvadó az egységes, összefolyó, azaz *általános* képek megalkotásánál. Az érzetképek ugyanis sok tekintetben hasonlatosak, qualitativ oldalukat tekintve rokonok, úgy hogy a Taine (*l'intelligence* cz. művében) kifejtette *helyettesítése* a képeknek leginkább ezen qualitativ hasonlatosságon alapul. Érzetképeink ugyanis átlagosan bizonyos jellemző tulajdonságok szerint vésődnek be, a többi mellékkörülmények pedig idővel elmosódnak. A legtöbb esetben közöseknek jelentkező tulajdonok és jellemvonások állandóak maradnak. Richet K. «*La psychologie generale*» cz. művében az *ideálról*, tehát az általános egyedalkotta képekről szólva, szembetűnő példa gyanánt hozza fel a Szajna érzetképét, a melynek eszméje esetleges, különálló képek összefolyásából van megszerkesztve. Ilyen esetleges különálló képei: a Pont Neuf, a Pont des Arts, Pont d'Austerlitz, a Mendov, a Vernon, Rouen stb. melletti Szajna képei. Ezen egyes képek közös kivonata a *Szajna* általános fogalma. De ugyanezen a processuson megy végig bármely más általános fogalmunk, pl. a fa, az állat, a föld stb. általános fogalmunk.

Magától értetődik, hogy az általános vonások ilyforma egygyé való összevonása az egyed emlékezőtehetségén, figyelmén, szóval a felidézés kisebb-nagyobb erején múlik. Azt mondhatjuk, hogy az egyes különváló érzetképek közötti viszony az, melynek átható megfigyelése: kiinduló pontja az egységes kép megalkotásának. Bizonyára az egyed éles megfigyelő tehetsége sokban előmozdítja az általános, mondhatjuk, elvont

képek megalkotását. Természetes, hogy minél általánosabb képet formálunk, annál inkább függ az *egyéniségünk* képességeitől. Minél általánosabb a kép, annál *individuaisabb*; másképen mondva: *subjectivebb* eredetű. Az egyes műveltsége, fogalomkörének tágultsága, megfigyelésének beható ereje szerint különböző módon és más-más irányban létesül az általánosítás, sőt maga az *elvonás* (abstractio). A köznép embere, a röghöz bilincselte pór ember magát a mennyországot is elég durva és anyagias érzetképekből alkotja meg magának. Ezen általánosító érzetképcsoportosítás, tehát egyrészt az érzékelt képek mennyiségétől, másrészt az éles figyelemtől függ, a mely az azok közötti hasonlatossági viszonyt kiveheti és megtarthatja. A kisednél növekedése és szellemi fejlődése első éveiben az eltérő érzetképek közötti csoportosítás, általánosítás, sőt maga az elvonás meglepő módon észrevehető. Igen sajátos és itt különleges megjegyzésre méltó azon körülmény, hogy a gyermek minden különleges érzetképe, nála — és pedig bármely igénytelen hasonlatosság alapján — általános kép is egyszersmind. A féléves vagy egyéves kis gyermek előtt minden ember papa. Minden nő mama. Idővel szűkebbre szorítja az általános vonásokat egy tárgyra nézve, de azokat bőven pótolja az új, megfigyelt tárgyokról ellesett megegyező — hasonlatossági — vonásokkal.

Körülbelül így készülnek és támadnak a mi önállóan megalkotott általános képeink, melyeket, miután jórészen egyéniségünk és subjectivitásunk körülményeitől függnék, már a régi iskola értelmében is *ideáknak* nevezhetünk. Az ismeretlen körébe tartozik eldönteni, mely képet nevezhetünk csak általános fogalomnak, és melyet valóságos, javarészt a subjectivitáson alapuló igazi eszmének. Physiologusaink, a kik a pszichológiával is foglalkoznak, vagy csupa fogalmakról, vagy csupa ideákról beszélnek; legtöbbször azonban mind a kettőt összezavarják. Így Richet K. a merő tapasztalati és

csak némileg általánosított fogalmakat ideáknak tartja. Vele a többi physiolog-psychologusok nagyobbrészt. Azonos határvonalat a kettő között kiszabni az ismeretlen dolga; mi itt, genetikus eljárásunkhoz híven, az általános képek *keletkezésének* folyamatából akarunk a kettőnek megkülönböztetésére némi fényt deríteni.

Binet, Richet, Paulhan és számosan kívülök, az ideák tárgyalásának kapcsán, a *következtetésről* (raisonnement) is szólnak. Igazuk van. Mert csakugyan lehetetlenség az eszme genesiséről csak némi alapossággal is szólni, ha a képeknek individualitáson alapuló általánosttását kellő figyelemre nem méltatjuk. Az általánosítás, melyre Wundt is annyira kiterjeszkedik, igaz, hogy az associatió alapul. Az eddigiekben legalább azt iparkodtam feltüntetni. Azonban ama subjectivebb színezetű általános képekre nézve, melyek nagymérvű és széles körre terjeszkedő qualitativ vonások összeeséséből alkotvák meg, és melyek az ily qualitativ viszonynak más, általános képeknél való elleséséből teremtetnek, nem látszik elegendőnek a merő contiguitáson és similaritáson alapuló associatio. A mi itt működik, az az associatiónak legalább is egy magasabb foka.

Az általánosított képek közötti qualitativ viszony megállapítása és kiemelése mindenesetre csoportosúláson alapul; azonban itt már nem a merő contiguitás, sem az érzékeknek megfelelő külső similaritás, hanem a *jellemző alapvonások egybevágósága* az, a mi az általános képek közötti szoros viszonyt feltűnővé teszi. Épp azért állítjuk némi ellentétbe az ítéles lelki folyamatát a közönséges tapasztalati érzékeléssel és úgy határozzuk meg mind a kettőt, hogy *az ítéles az általános képek főleg qualitativ viszonyát veszi tekintetbe; a közönséges tapasztalati associatio pedig az érzékek közvetlen felfogásából kiinduló contiguitás és similaritás viszonyán alapszik.*

Az angol associonista iskola és kivált annak leglelkesebb apostola Bain is részint összetett (association composé), részint szerkesztő csoportosításnak (ass. constructive) mondja az ítélest. Némelyek az újabbak közül magát a következtetés ténykedését — mint már is láttuk — hozzák az associatióval kapcsolatba. Paulhan ezt oly lelki ténykedésnek mondja, mely az egyes ítéletek közti viszonyt megállapítja. A francziák átlag szeretnek még magával a syllogismussal is foglalkozni, Binet, Richet, maga Paulhan is az associatio kapcsán fejti ki a syllogismus traditionalis elméletét. Mi itt a középúton akarunk haladni, s nem akarván a következtetés és a syllogistikus formák sötét tömkelegében elveszni, de magának az associatiónak finomabb meghatározására és körülírására is törekedvén, annak magasabb fokát ítéles névvel jelöljük meg. *Az elvonás, általánosítás, szóval eszmealkotás művelete szerintünk ítéles közben folyik le.* De maga a sokat hánytorgatott következtetési operáció is nem egyeben, mint az ítélesen múlik. Egyesek előtt az ítéles fontos ténykedése talán veszíteni fog becséből és fontosságából, ha azt egyszerűen az eszmealkotás folyamatának nevezzük. Pedig, hogy nem egyéb, mint az associatiónak egy különleges módozata, arról meggyőződhetik bárki is, a ki egy ítélet eszmei fogalmait jól szemügyre veszi. Helyesen jegyzi meg Paulhan: «ha azt *ítélem*, hogy egy ember bűnös, egyszerűen csak azt jelentem ki, hogy azon eszmék, képek, melyekből ezen emberről való képzetünk alkotva van, feltűnő módon társulnak nálunk gonosz érzelmek, bűnös cselekedetek stb. eszméivel. (La physiologie d'esprit, 79. l.) Ily csoportosítás közben jönnek létre és teremnek a legabstractabb eszmealkotásaink, úgy a társadalmi, mint az erkölcsi, vagy éppen a metaphysika, sőt a vallási téren is. A mi fő, az az, hogy minél abstractabb térre szorulunk, annál inkább érvényre jut a mi subjectivitásunk.

jobban mondva individualitásunk. *Az eszmealkotás folyamata magamagát objectivisálja, a folyamat maga a productum.*

Azonban mielőtt ebben az irányban tovább fűznök gondolatmenetünket, jó lesz egy kis időre megállapodni és a megtett útra egy visszapillantást vetni. Mindjárt az elején avval állottunk elő, hogy az eszmealkotás folyamatát lehetőség szerint physiologiai alapon fogjuk megfejteni. Lássuk egy futó pillantás közben mennyire volt az lehetséges.

Az érzetképek felidőzésének élettani feltételeiről megemlékeztünk, s itt csak mások és pedig szorgalmas kutatók beható vizsgálataira hivatkozva ismételhjük, hogy ezen felidőzés sensorialis és emotionalis ingeráramok lefolyása közben jön létre; említettük a felháborodott egyedek rohamos s villámszerű imaginációját. Wundt s a legtekintélyesebb physiol.-psychologusok azt tartják, hogy az érzetképek felidőzésénél és rohamos csoportosításánál a központi érzékszervekből indul ki az áram; a peripherikus érzékszervekig — tehát a külszervekig — csak az illusio, hallucinatio, vagy pedig igazi téboly esetében hat el. Azért is úgy különbözteti meg Wundt az érzékelést és az érzetkép egyszerű felidőzését, hogy amabban *physiologiai*, ebben pedig *psychikus* ingerek hozzák létre az érzetet, szóval az érzetképeket. A mi tovább az egyszerű associatio folyamatát illeti, a már említett összeömlés törvénye, vagy jelensége helyesen van igazi physiologiai jelenségnek, jobban mondva folyamatnak feltüntetve. A hallucinatiók, visiók, illusiók betegségi esetei csakis e mellett tanuskodnak. Bain azt mondja, hogy gondolkodni annyit tesz, mint a beszédétől, vagy a cselekvéstől tartózkodni, a mivel azt akarja mondani, hogy a felújított érzetek ugyanazon érzési szervekben és ingerpályákon jönnek létre, mint a melyeken maga az első érzékelés jött létre. Itt felhozhatók azok az esetek, a hol egyesek sokat gon-

dolván egyik-másik betegségre, végre ugyanabba bele is estek. Mondhatjuk, hogy az *érzetkép csoportosítás physiologiai életfolyamat*.

Sokkal nehezebb az érzetképek *általánosításánál* vegetatív életfolyamati nyomokat és ily fajta befolyást kimutatni. Tudjuk azonban, hogy ezen általánosítás, sőt minden elvonás nem egyéb, mint a csoportosítás egyik magasabb foka. Kimutattuk, hogy az főleg a kvalitatív viszony szemmeltartása közben érvényesül. Tehát alapjában véve a similaritáson, a külérzékeink által akármily durván és rudimentálisan megszabott kvalitatív viszonyokon alapszik. Ilyen az ítézés. Azt is kiemeltük, hogy mily nagy mérvben mutatható ki az egyedi vegetatív és animalis szervezetnek eltérő sajátága éppen ily ítézés közben. Ezen egyedi eltérés, mint láttuk, annál inkább nyer túlsúlyt, minél elvontabb, minél általánosabb eszmét teremt az egyed. A kvalitatív viszony megjelölése közben legelső sorban az *egyed* kedélye s összes központi szerveinek vegetatív és animalis dispositiója az irányadó. Innét, mint már ismételve láttuk, az eszme kiválóan subjectív — jobban mondva individualis — természete. Éppen ebből következik, hogy az elvonást és általánosítást a physikum, és az azt módosító és feltételező természeti, környezetbeli, szóval a szervezeti fejlődést irányító körülmények nagyban befolyásolják. Egyszerű érzetképek, teszem a hang, vagy tapintási képek felfogására és megtartására nézve majdnem egészen teljes a közmegegyezés a legkülönbözőbb korú, szervezetű, műveltségű egyedek közt. Csak az eszmealkotás és felfogás terén jut érvényre és pedig meglepően magas fokban a subjectivitás. Kérdés támadhat, és az eszme lényegét tekintve fontos tudni való, mennyiben van egy eszmének *objectív* alapja, mennyiben felel meg neki a *realitás*?

Ezen régóta vitatott, de mindeddig véglegesen el nem

döntött kérdésre e helyen csak röviden és csak hozzávetőleg lehet válaszolni. Mi itt nem keressük az eszméknek megfelelő realis objectumokat, hanem az eddigiekben is leginkább oda törekedtünk, hogy az eszmealkotás kíséretében jelentkező physiologiai élettüneményeket constatáljuk. Annyit bizonyára sikerült feltüntetni, hogy az elvonás, képcsoportosítás szóval az eszmealkotás szervezeti és pathologiai élettüneményektől függ. Mondhatjuk a legáltalánosabban: *az eszmealkotás: az emberegyednek egy meghatározott vegetatív-sensorialis állapota, mely kivált a központi idegszervekből bocsát ingeráramokat és legtöbb esetben, ha nem is a peripherikus érzésselületeken — mint a hallucinatio eseteiben — de a rokon és együvé tartozó idegpályákon indít meg centrifugális ingeráramokat.* Ez szerintünk az eszmének *realis alapja*. Luys szerint a szürke agyállomány felülete volna a kiinduló pontja amaz ideális képeket teremtő ingeráramoknak. A felidézés, csoportosítás, általánosítás, képösszeömlés csak ilyen physiologiai életfolyamatok, illetve, ily folyamatoknak vétetve, nyernek realis jelleget. Ha még tetszetősebben, jobban mondva köznapiasabban akarnók az eszmeképek realitását körülírni, már a fentebbiek alapján, a hol a nagymérvű subjectivitás érvényre jutásáról volt szó, azt mondhatnók, hogy *az eszmének realitása maga az alkotó egyed.* Ez a megfelelő objectuma, ez a reális tartalma hármily eszmének. Ennyire lehet csak az eszmének realitásáról, legalább a mi álláspontunkból beszélni.

De van egy másik körülmény is, a hol a legsubjectivebb lélektani állapot is *objectivé* válik. A régibb iskolák a *gondolkodás* csodálatos tényét úgy magyarázták, hogy ennél a subjectiv elemek objectivekké s megfordítva az objectivek subjectivekké lesznek. Erről azonban nem szólunk többet. Az eszmeteremtés subjectiv állapota a mint határozott élettani folyamatnak van fel tüntetve, úgy bizonyos *positiv*

érzékkelhető jegyek és tünetek kíséretében jelentkeznek. Mondtuk, hogy a bensőből kiinduló ingeráramok gyakran a felületi érzékeket is támadják. Gondolkodás közben, kivált ha a kedélyt megindító eszmefüzésnek engedjük át magunkat, nemcsak hogy magokat a szavakat reproducáljuk, de a beszéd-szerv maga is együtt működik egyes hangzók utána mondásában. Ha valami igazságtalanságra, vagy kellemetlen esetre gondolunk, arcunk elváltozik, arcizmaink kínosan megrándulnak. De vég nélkül lehetne előszámlálni azokat a mindennapi jelenségeket, melyeknél a belső eszmefüzés külső *jelekben* is nyilatkozik. Ilyen a taglejtés, maga a testtartás is bizonyos benső hangulatnak a kinyomata. Az ilyen állandó, mondhatjuk *jellemző* jegyek szintén oda tartoznak az eszme-realis tartalmához. Ezen jegyekben lesznek objectivekké a mi subjectivitásunkból folyó ideáink. Testmozdulatainkkal, úgynevezett *pantomimiai* játékokkal, ugyan sokat lehet kifejezni, és valamikor ez lehetett a módja, melylyel az emberek benső érzeményeiket egymással közölték. Hozzájárulnak az utánzás mesterséges jegyei: a *képvírás*. De a legsajátosabb, legkifejezőbb, szinte magából az egyéni subjectivitásból fakadó kifejezési mód *az emberi hang*. Ennek segítségével vételével fejlődött ki a *beszéd* és az írásjegyek használata, melyek segítségével a legelvontabb és legalanyibb jellegű eszméinket is *objectiváljuk*, mintegy megtestesítjük. A beszéd, a mint ugyan egyrészt organikus folyamat, másrészt a leg-találóbban és legkifejezőbben jelöli az eszmét. Oly mélyen és bensőleg össze van nőve az eszmefüzés és a beszéd jelensége, hogy egyesek, mint pld. Müller Miksa azt a paradoxont állították fel, hogy nincs észtehetség beszéd és nincs beszéd észtehetség nélkül. Akármily általános értelemben vesszük a beszéd fogalmát, mégis csak a másik tétel látszik valószínűbbnek. Különben a szóbeli beszédnél maradván, mondhatjuk, hogy végtelen sok eszménk van, melyeknek

megfelelő szavakkal eddig nem rendelkezünk. Innét a *képletes* mondás. Viszont vannak egyedek, a kik jobb emlékezőtehetség mellett tengernyi phrásist elsajátítanak és folyton terről, időről, erőről, lényről, igazságról, tettekről, haladásról, elméletről, kötelességről, törvényről, erényről, erkölcsről s ezer meg ezer más themáról beszélnek, de ezeknek megfelelő eszmék alkotásáig még messziről sem tudnak felemelkedni. Leibnitz ezt helyesen *psittacismusnak* nevezi.

Az eszmék genesisének kellő méltatásához, a mint az az eddigiekből eléggé világosan kitűnik, az érzetképek csoportosításának csodás folyamatát és az egyed külviszonyainak menetét kell alaposan tanulmányoznunk. Még mindig sok a teendő ezen a téren. Maga Richet is mintegy megakadni látszik ama legfelsőbb és legabstractabb eszének megfejtési kísérleténél, a minő a végtelen, az Isten, az ok stb. eszméje. Azt mondja, hogy «nagy adag illusio kell hozzá, hogy egy műveletlen egyed ezeket tiszta emlékezetbeli képekből szerkeszthesse meg». Pedig szerintünk is csak az érzetképek csoportosításából és elvontabb képzetek általánosításából állanak és állhatnak csak elő ama magasfokú elvont eszmék is. Más forrást nem ismerünk. Azonban nem szabad visszariadnunk ily magas eszméknek ezen az úton való felkutatásától, illetve első kezdetük és egyszerű csoportosításból eredő fejlődésüknek nyomozásától. A nyelvkészlet kutatása sok analogiát nyújt erre nézve. Pedig az articulált hangzók-ból álló szótó physiologiai fejlődés menetéről ez idő szerint senki sem kételkedik. Ama nagyon is abstract eszmék kifejlésének útjait legelső sorban a *népek történetében* kell keresnünk, a mint is azok ethnikai vonásaik és geographiai helyzetük szerint nagy az eltérés éppen ama magasrendű eszmék mibenlétét illetőleg. Nem hiába hangsúlyoztuk oly gyakran az eszme nagyfokú subjectivitasát. Sőt azt is constatáltuk, hogy minél abstractabb az eszmekép, annál inkább előtérbe

lép az egyed alanyiséga. Ezen alanyiségról pedig vajmi jól tudjuk, hogy egyedenként is és más vegetatív és animalis alapokon is mily nagy mérvben módosul. Midőn az eszme keletkezéséről szözlöttünk, annak egyik forrásáról, majd hogy egészen megfelejtkeztünk volna, az pedig a *közlés* módja. Nemcsak egyik egyed veszen át a másiktól ilyeneket, a mi leginkább a nevelés és oktatás közben történik, hanem egész népek nagyszámú eszmekepet vesznek át egymástól. Itt tehát mintegy készen kapják azokat, a nélkül, hogy magok jutottak volna rájok, a nélkül, hogy magok teremtették volna. Mikor őseink elfogadták a keresztény vallást, ezen gazdag eszmekezlet előbbi képzeikkel majdnem homlokegyenest ellenkezett. Hogy fogadhatták tehát azokat, holott nem az ő eszmélődésük gyümölcsei voltak? Vagy talán a már említett psittacismussal kellene vádolni őseinket?

Lehet-e idegen eszméket magunkévá tennünk? Erre a kérdésre úgyhiszem már az előbbieken meg van adva a felelet. Ha tudjuk, hogy az eszmét az egyedi állapot irányítja, sőt tartalommal is ellátja, elhiszszük, sőt rájövünk, hogy az idegen eszme befogadásánál első sorban az *egyed subjectív állapota dönt. Hasonló állapotok, hasonló eszme-fűzésre készítenek*. Ezen a téren indul meg az érzetképcsoportosítás és ezen az uton emelkedünk fel az idegennek látszó eszme önerőnkéből való megteremtéséhez. A közönséges oktatás nagyon is mindennapi példája ennek a csodálatosnak látszó processusnak. A mi egyes esetben létrejön, az történik gyakran és nagy dimenziókban. Tagadhatatlan, hogy jelen társadalmi és műveltségi állapotaink közt legtöbb eszme ilyen átkölcsönzés útján szokott meghonosodni, az is igaz, hogy egyes népektől teljesen elvitatjuk, az eszme-teremtés erejét, ilyeneknek tartjuk pl. a keleti népeket jelen korban. Itt újra felvetődik ama kérdés, mit kell tartani az eszmék *eredetiségéről*?

Ezen kérdés azonban legjobb alkalmul szolgál arra, hogy ezen értekezés záradékául a felvett témával meg egy nagyon összefüggő kitévelt megérintsünk, t. i. az *eszmék velünk született voltát* (inneité), mely a régi, de még néhány mostani idealista és rationalista iskoláknak nyíltan vallott elve volt, vagy az ma is. A scholasticismusból folytatólagosan kifejlődött *spiritualismus* legalább némely eszméink inneitását vallja. A merő empirismus és rideg sensualismus pedig éppen a legnagyobb ellentétébe csap át. A szoros értelemben vett inneitás, alapjában a régi Plátóféle *emlékezésbeli elmélettől* nem különbözik és így tisztán metaphysikai théma lévén, positiv módszerrel nem tárgyalható. Az inneitásnak mintegy ellentéte gyanánt említendő azon feltevés, hogy eszméink *magunk alkotta jelleggel bírnak* (facticité). Ekképen a tiszta tapasztalati képektől nem sokban, de mégis különböznenek. Azért is physiologusaink az eszmék csak bizonyos osztályára merik ráfogni, hogy merően a mi alkotmányaink. Egyes általános eszmeformákról már nem oly könnyű megállapítani, hogy csupán egyszerű tapasztalati szerzemények-e, vagy magunkalkotta képzetalakok. Mondhatni, hogy úgy a psychologusok, mint a logikusok kevésbé vannak tisztába, eszméink eredetére nézve. Miután ez tárgyunkkal bensőleg összefügg, lássuk, hogy az eddig kifejtettek alapján, mit lehet e tekintetben megbízhatónak állítani.

Láttuk, hogy eszméink egyszerű tapasztalatbeli képek csoportosulása közben, részint folytatólagos összevetés, majd a képek összeömlése, leginkább pedig a már általánosított képzetek kivált qualitativ viszonyára alapított associatioja közben jönnek létre. Ezt a felsőbb fokú associatiót mi *ítélésnek* is mondtuk. Ez az eszmeteremtés menete, ezek a főformái. Legalább annyi bizonyos, hogy legtöbb ideánk ilyen processus közben jön létre. Ha az így van, úgy mind az inneitásnak, mind a factivitásnak kell valami alapjának

lennie. Födolog, hogy a dolog formális oldalát, annak tartalmi foglalatától jól meg tudjuk különböztetni. Azt mondjuk, hogy lehet az eszmék inneitásáról beszélni, és pedig azért, mert valóban bennünk születnek, bennünk fogamzanak meg szervezetünk feltételei szerint fejlődnek ki. Ehhez nem szükséges, hogy lelkünk, mint valami képtár tele legyen aggatva, már kész, Isten tudja ki concipiálta, vagy teremtette képekkel, mint azt a metaphysikai ideologia hívei tartják. Mondhatjuk, hogy az eszme *bennünk születik*, de nem születik *belénk*. Szóval az inneitásnak illetén formáját bármikor helyben hagyhatjuk. De éppen ugyanazon indokból bátran azt is állíthatjuk, hogy az eszméket mi alkotjuk, hogy azok *magunkalkotta* (factices) *productumok*. Hiszen egyéniségünk, legbensőbb alanyiségünk folyamányai; eszmélődési erőink resultatumai. Természetesen ezen factitivitást nem abban az értelemben kell venni, a melyben azt legtöbben veszik és azért oly sokan perhorrescalják, mintha mi önkényünk szerint, beteges phantásiánk vad csapongása közben, vagy bármely köznapias ötlet formájára alkotnók meg eszme-képeinket.

Az általunk eddig előadottakból úgy az inneitás, mint a factitivitás egész egyszerűen kimagyarázható. Ezen magyarázat mellett kikerüljük a metaphysika sötét rengetegét, de a merő empiria kopár útvesztőibe sem tévedünk könnyen át. Nálunk az *egyed* és a környezetből s *öröklékenységből* folyó vegetatív, animalis és sensitiv *dispositiók* szolgálnak támasz és kiinduló pontul az eszmék kimagyarázásánál. Az eszmék fejlődésében igen könnyen észrevehető bizonyos rendszeresség, bizonyos rhythmikus menet. Richet maga mondja, hogy az ember értelmi fejlődésénél tapasztalható bizonyos ellentállhatatlan irányzatosság (i. m. 156 l.). Nézetünk szerint éppen azért nem felel meg az eszmék tárgyalásának a merő és a pusztá *historikus* módszer. Egy világtörténelem sem ölelheti

fel összes eszmekészletünket. De a Hegel-féle *metaphysikai rendszerezés* még kevésbé fér össze az eszmék fokozatos fejlődésének menetével. Sokkal inkább *az emberegyed, a környezet, az öröklékenység* folyamányai, semmint hogy metaphysice tárgyalhatók volnának. Lévéen *az emberegyed* a kiinduló pont, úgy az eszme keletkezésének mint fejlődésének magyarázatánál: *az eszme genesisét és processusát csak az anthropologia, legfeljebb még az ethnologia keretében lehet alaposan tárgyalni.*

Beljak B. Pál.

SCHOPENHAUER ÉS A KERESZTÉNY VALLÁS.

Motto: «Magna est vis veritatis et
praevalebit.»

Alig van philosoph, kit annyi méltatlan megtámadás és gyanúsítással illetett volna a felekezeti elfogultság, mint Schopenhauert, a pessimismus ezen katexohen viadorát.

Igazak-e ezek a vádak és recriminációk?

Atheismussal a XVIII-dik század úttörő geniejét, a nagy francia forradalom ékesszóló előhírnökét — Voltaire-t — is gyanúsították, s a «savoir vivre» nagymestere, Nagy Frigyes benső barátja e vádra nem szóval, hanem tettel felelt: svájci birtokán templomot emeltetvén Istennek e büszkén önérzetes felirással: «Erexit Voltaire — Deo».

S midőn Schopenhauer philosophiájának kiinduló pontja s vallásunk alapdogmája között paralelt vonok: azt hiszem, hogy minden objectiv bírálónak el kell ismernie a kettő közötti szembeszökő analogiát.

Hiszen a ki a bölcsészet történetét ismeri, az minden ellenvetés nélkül be fogja látni azt, hogy nem létezik philosophiai rendszer, mely olyan kevés elemből volna össze-téve, mint Schopenhaueré: miért is az egész műredek egy tekintetre átnézhető s egybefoglalható. Ez pedig abban leli magyarázatát, hogy alapgondolatai teljesen összevágók és egyszerűek; az igazságnak pedig egyszerűség a jele: «simplex sigillum veri».

Rendszere e lánghézagok talán legáltalában immanens dogmatizmusnak volna nevezhető. Immanensnek azért, mert tantételei dogmatikusak ugyan, mindazáltal nem terjednek a tapasztalaton túl, hanem éppen azt magyarázzák meg: mi tulajdonképen a tapasztalat?

A régi, Kant előtti dogmatizmus ugyanis transcendens, a mennyiben a világ okát *azon kívül* keresi s az eredményből, a világ kézzelfogható realitásából következtet annak okára; Schopenhauer ellenben az okot magában a világban kutatja s ott igyekszik megtalálni is.

Más philosophiai rendszereknél a látszólagos következetesség úgy áll elő, hogy tétel tételre következik. Ehhez azonban a legelső kíváncsi az, hogy a rendszer egész tartalma már magában a legfelsőbb tételben bennfoglaltassék. Ennek következtében a többi, abból csak kifolyó tétel alig lehet egyéb, mint egyhangú, üres és unalmas, mert tulajdonképen csakis bővebb kifejtése és ismétlése annak, a mi a főtételekben már kifejezést nyert. Ennek a demonstratív levezetésnek leginkább Wolf Keresztély volt művelője, s noha Spinoza is ugyanazon hajóban evez: ő legalább szellemével recompensálni tudott e hibáért.

Schopenhauer tételei nem a következtetés láncolatán nyugszanak, hanem közvetlenül magán a látható világon s a szigorú következetesség, mely benne uralkodik, nem csupán a logika útján áll elő; hanem a tételeknek azon természeteszerű egybehangzásából, mely az által jelentkezik, hogy mindannyinak az öntudatban gyökeredző intuitív megismerés az alapja. Azért mondja ő maga is, hogy tételeinek harmoniája fölött — ha egyelőre nem is látszottak összhangban lenni — mindig nyugodtan alhatott; mert a mely mértékben a tételek mind összekerültek: a consonantia is magától megjött. Az összetalálkozás ezen formája pedig azért feltétlenül biztos, mert folyton a tapasztalat ellenőrzése alatt

áll, ellenben az előbb említett levezetés, melyet egyedül a syllogismus hoz létre, könnyen hamisnak tűnhetik föl: ha ugyanis a levezetési láncznak csak egy szeme is valótlan, vagy hézagosan van megerősítve.

Schopenhauer philosophiája éppen ezért széles fundamentummal bír, melyen minden közvetlen s így biztos alapon áll, míg más rendszerek magasra felhordott tornyokhoz hasonlítanak: ha kidől egy oszlop, megdől az egész. Mindez rövid szóval úgy is kifejezhető, hogy Schopenhauer bölcsészete az analitikus, nem pedig a synthetikus módszer szerint van keresztülvezetve.

Ezeket előrebocsátva, lássuk már most, mennyiben igaz azon állításunk, hogy bölcsészünknek s a keresztény vallásnak alapdogmái azonosak?

A theologia — s helyesebben a theismus — épp úgy mint ő, az egész mindenséget akaratkifolyásának tekinti, csak hogy míg nála az akarat magában a természetben működik s az egész világ nem egyéb, mint annak testet-öltése, láthatósága; addig a theistáknál az akarat a világon kívül székel s nem közvetlenül, hanem közvetve, a megismerés segítségével jó létre.

E közvetettség és közvetlenség a két morálnál épp ily praegnansul jelentkezik.

A theologusok ugyanis szintén kívánnak compensációt a közt, a mit valaki tesz és a közt, a mit szenved; de csak az egyén megsemmisülése, a halál után: oda állítva őt a legfőbb bíró elé, mely büntet és jutalmaz; Schopenhauer ellenben közvetlenül bánik el ezzel a nehéz kérdéssel is, azt bizonyítva, hogy a tettes és szenvedő, a lényeg és jelenléte, az ok és okozat egy-ugyanazon lény s mindenki arról ismeri meg mit érdemel, a mit szenved. (A mi, mellest mondva, a budhismus metempsychosisának is sarkalatos principiuma.)

A keresztény morál eredménye a vallásban a szentek életével van megokolva. Schopenhauernál a legfőbb askesis is következetesen és észszerűen van keresztülvezetve s ennek tudatában egy helyen azon meggyőződésének is ad kifejezést, hogy a vallásosság lassankénti elenyészésével előbb-utóbb az ő philosophiájához fog kelleni folyamodni.

A látszólagos nagy ellentét, mely Schopenhauer és vallásunk morálja között fennáll, leginkább az akaratszabadság theoriája körül forog.

A vallás-erkölcs szerint ugyanis az ember teljesen szabad-akaratú lény, a ki azt akarhatja, a mi neki tetszik s tetteiért *ezért* felelős.

Schopenhauer szerint ellenben az akaratszabadság úgy, a hogy a theologia felállítja, «fából vaskarika», mint magát kifejezi. Mert, ha valaki nemcsak létét, hanem lényegét is másnak köszöni; (a teremtőnek) akkor tetteiért nem ő, hanem utolsó sorban alkotója felelős: miért teremtette olyan-nak? Mert a scholastikusok tantétele: «operari sequitur esse» minden kétségen kívül áll s absurdum azt követelni, hogy a tölgyfa baraczkot teremjen; absurdum azt, hogy az ember kivéteit tegyen a természet törvényei alól, melyeknek minden egyaránt alá van vetve s így ő is; csupán azzal a különbséggel, hogy a reáható motivumok közül joga van választani: de, ha egyszer választott: akkor cselekedete épp oly szükségszerűleg bekövetkezik, mint mikor a meglódított billard-golyó tovább gördül. Azért mondja a nagy Kant, hogy, ha a motivum s egy bizonyos embernek jelleme ismeretes: e két tényezőtől annak az egyénnek cselekménye éppen olyan bizonyossággal megállapítható, mint a hold-vagy napfogyatkozás.

Mindazonáltal figyelemmel arra, hogy a világnak morális jelentőségét Schopenhauer sem tagadhatja; a felelősséget természetesen ő sem eliminálhatja, de ezt, nem a tettben,

hanem az ember essentiájában — mint magát kifejezi «intelligibilis character»-ében — keresi, azt mondván: magad vagy önmagadnak szerzője; ha bűnös vagy, te vagy az oka, miért nem lettél más?

S ez a tétele szembeállítva philosophiájának végeredményével, a lét megtagadásával («Die Verneinung des Willens zum Leben») felületes szemlélő előtt valóban összeegyeztethetetlen a szükségszerűséggel. Mint előbb említém azonban, nála a szabadság csakis a lényeknek (Dem Willen als Ding an sich), nem pedig az idő- és térben való láthatóságának, a jelenségnek, az embernek tulajdona; mert az (a lényeg) nincs a motivatio törvényének alávetve, minék a szükségszerűség következménye.

Egy eset azonban mégis előadhatja magát, midőn a szabadság közvetlenül a jelenségben is szemügyre vehető; az t. i. midőn a szabadság a jelenségnek (az askesis legmagasabb fokán az élethez való akaratnak a tökéletes virginitás által való megtagadásában) végét veti, a mennyiben ez a jelenség — a test is — az okok lánczolatának egy szeme, s az időben, a mi pusztá jelenségeket foglal magában, a megtagadás után mégis tovább él: ilyképen az akarat önmagával jövőn ellenkezésbe: megtagadja azt, a mit akar, a mit manifestál, a jelenséget, s a mi nem egyéb, mint önnönmagának objectitása.

Ezen ellenmondás megfejtésének kulcsa az, hogy a jellem, mely mindenkor a causalitás törvényének van alávetve, az élethez való akarat megtagadásánál nem az akaratból, hanem egy teljesen átalakult megismerésből folyik. Míg t. i. a megismerés felül nem emelkedik az ok és okozat törvényein: addig a motivumok hatalma ellenállhatatlan; ha azonban (s itt lehetetlen, hogy egy philosophiai technicus terminust ne használjak) az egyén a «principium individuationis» fölé emelkedett; más szóval a tér és idő vaskapcsai

közül magát kiszakította, s a dolgok lényege felől megtisztult szemeiről lehull az irígy lepel, s azon tudat, hogy minden, a mi él, mozog s e látható tüneményszerű mindenségnek kaleidoskopszerű változatossága nem egyéb, mint maga az akarat az élethez: akkor az egyenes motivumok hatástalannokká lesznek, mert a nekik megfelelő megismerésnek egy más, magaszosabb foglalta el helyét.

Éppen azért a jellem sporadice, részben meg nem változik ugyan, mert minden egyes cselekményét a természeti törvényeknek megfelelő következetességgel kell végrehajtania; de egészben mégis átalakulhat a megismerésnek imént előadott lényeges transformatiója által.

Ez a transformatio az, a mit Asmus nagy csodálkozással «transcendens átváltozás»-nak nevez; ugyanaz, a mit a keresztény egyház, igen jellemzően, *ujjászületésnek*, s a megismerést, a minek ez kifolyása: *isten kegyelemnek* nevezi. A jellemeknek ilyen teljes átalakulása után, ha még oly elütők voltak is megelőzőleg a létet immár megtagadónak cselekményei: mindannyian ugyanazt teszik, habár egytől-egyig mind mást vallának, mindenik a maga dogmái és felfogása szerint, mint ezt a végtelen mélységű Angelus Silesiusnál, a mystikus Böhme Jakabnál, a budhista askétáknál s a mohamedán sufiknál (tehát más éghajlattal, más vallással, más neveléssel, más erkölcsökkel, más műveltséggel bíróknál) tapasztalhatjuk.

Ebben az értelemben tehát a régi, kiegyenlíthetetlennek tartott controversia a két ellenséges tábor közt, egyik oldalon Priestley, Hume, Kant, Schopenhauer; a másikon az összes theologusok: az előbbieket összes szellemi fegyvertárunk segítségével azt bizonyítva, hogy *akaratszabadság nincs*; az utóbbiak pedig szenvedélyességük egész hevével azt vitatva: «de van» — elvégre is csaknem teljesen alaptalan, a mint hogy az ujja-

születés és isteni kegyelem dogmáinak is megvan a maga mélyértelmű jelentősége.

Így találkoznak az eszmék világában a lángész világító szövéténekénél a legellentéteesebb utak is; így nyer megfejtést Malebranche mély jelentőségű mondása is: «la liberté est un mystère» — s igaza van. Mert éppen az, a mit a keresztény mystikusok ujjászületés és isteni kegyelemnek neveznek: egyetlen, közvetlen megnyilatkozása az akaratszabadságnak, a mi akkor áll elő, ha az akarat saját lényegének teljes megismeréséhez jut, s ebből egy olyan lelki megnyugvást (quietiv) merit, melynek segítségével a motivumok befolyása alól felszabadul, azoknak hatalma csupán azon ismeret sphérájába tartozván, melynek tárgyai tünemények (bloss Erscheinungen).

A szabadság illetén nyilvánulása tehát az ember legfőbb kiváltsága; olyan előny, melylyel az állatvilág legértelmesebb fajai sem dicsekedhetnek, mert ennek föltétele az észnek ama tökéletes józansága, mely a jelen pillanat behatásától függetlenül az életnek egészét egyszerre áttekintheti.

Az állat nem rendelkezik a szabadságnak semilyen lehetőségével, mert a motivumokat az abstract gondolkozás foruma elé nem vezethetvén, ilyképen tulajdonképeni választási joggal sem bír.

A minő szükségszerűséggel tehát a hegyről meglódult lavina a völgyig gurul: épp oly kényszerűséggel marcangolja szét az éhező fenevad, áldozatának vérbeborult testét, sejtelve nélkül annak, hogy — miként Thyestes — önnönmagát szaggatja, mert a lényeg benne és martalékában *ugyanaz*.

Szükségszerűség a természet birodalma; a szabadság az isteni kegyelemé.

Mivel pedig, mint látni alkalmunk volt, az élethez való akaratnak megtagadása az ismeretből folyik; az ismeret és belátás azonban mindennemű kényszertől független, az akarat

megtagadása a teljes szabadság sem erőszakolható ki semmi nemű törekvéssel, hanem az ismeretnek és akaratnak az ember legrejtettebb bensejében fekvő szoros viszonyából mintegy magától, pillanat alatt áll elő. Ezért nevezi az egyház ezen rejtélyes tüneményt kegyelemnek. S mivel ezen kegyelem következtében az embernek egész lényé alapjában átformálódik, úgy hogy mindabból, a mire előbb olyan ellenállhatatlan vehementiával vágyott, immár mitsem akar, s a régi ember helyét tényleg más ember foglalta el: lett e jelenség neve ujjászületés.

A természeti ember ugyanis — a mint az egyház nevezi — az eredendő bűn miatt képtelen a jóra, s ha e siralomvölgyből megváltatni óhajt: akkor meg kell tagadnia az akaratot. (Schopenhauernál «Den Willen zum Leben».) A mi létünknek háta mögött ugyanis kell egy másik létnek lenni, a mit csak azon az áron nyerhetünk el, ha ennek a világnak hiábavalóságaiból kivetkőzünk s mindenről végleg lemondunk.

Nem az egyes embereket, mint egyéneket, hanem az emberiség eszméjét a maga egységében tekintve, jelképezi tehát a vallás a természetet, az életakaratot (Bejahung des Willens zum Leben) Ádámban, a kinek reánk öröklött bűne (más szóval közösségünk vele, a születés folytonos láncolatán) mindnyájunkat a szenvedés és halál osztályosaivá tesz; másrészt ellenben a kegyelem, az életakarát megtagadása (Verneinung des Willens) a megváltás symbolumát az emberré lett Istenben találja, a ki minden bűnre való hajlamtól menten, minden életakarát nélkül, nem az életvágy megnyilatkozásából, hanem a szeplőtelen szüztől születik.

Az egyházatyák fejedelme, a lángeszű szent Ágoston különben maga is azt tanítja (Opus imperfectum I. 47.), hogy az eredendő bűn: bűn és büntetés egyúttal, mely az embert hölcsőjétől a sírig kíséri, forrása azonban magára az

első bűnösre, tehát Adámra vezetendő vissza. Mivel azonban vele egyek vagyunk: az ő boldogtalan sorsában mindnyájunknak egyaránt osztoznunk kell.

S valóban az eredendő bűn hittétele (Schopenhauernál «Die Bejahung des Willens») és a megváltás attól (Die Verneinung des Willens) azt lehet mondani: magva a kereszténységnek, annyira mélyértelmű igazság, hogy hozzáhasonlítva minden egyéb csak üres, tartalom nélküli burok.

Mindezekből kétségtelenül kiderül, hogy Schopenhauer philosophiája s a kereszténységnek a maga őseredetiségében való felfogása teljesen azonos; azonos még akaratszabadság teoriájára vonatkozólag is; noha ez volt életében a kegyelemkenyéren tengődő «philosophasterek» állandó botrányköve, melyért a theologusoktól is nap-nap mellett anathémát kellett zsebredugnia.

Szent Ágoston ugyanis az egyházatyák hozzájárulásával, hogy a pelagianusok törekvéseit (az alapdogmát sárbarántani akarni) ellensúlyozza («De servo arbitrio» című nagy művében), azon tantételt állítja föl, hogy az akarat nem szabad, hanem alapjában minden rosszra hajlandó: cselekedeteink tehát hiányosak s vétkesek; az igazságérzetnek soha meg nem felelők, s így a mi üdvözt, az nem a tett, hanem a *hit*; ezen hithez pedig föltett szándékkal soha, csupán isteni kegyelem útján juthatunk.

Fájdalom, hogy az evangeliumnak úgy az előbb említett, mint mélységre ahhoz teljesen hasonló ezen őseredeti hitelvét (mintha szent Ágoston és Luther sohse éltek volna!) manapság egy obscurus felfogás, mint képtelent elveti s e helyett az ó-testamentomnak fődogmáját vallja magáénak, mely nemcsak a tudományokat, de a theológiát is merőben élvezhetetlenné teszi, mihelyt belekevertetik.

Ha tehát azt tapasztaljuk, hogy a hitelvek értelmében vett valódi erény és az érzelmeknek minden egoismustól ment

tisztasága nem saját önkényüinktől függ: ez, alapjában ugyanaz, a mit Schopenhauer tanít, hogy t. i. megfontolással, előre föltett szándékkal nem lehet igazán erényesnek lenni, mert a megfontolás a jutalomra való kilátást, tehát hideg számítást involvál: a mi alapjában véve nem egyéb egoismusnál, s habár ezt a jutalmat nem itt, hanem csak a másvilágon várjuk is.

S hogy ez a nézet helyes, azt az élet igazolja.

Mert a mint Aristoteles aesthetikája óta soha semmi-féle rendszabályok nem hoztak létre egyetlenegy igazi költőt sem: azonképen sem a theologusok, sem Kant, sem Rousseau morál-systemái nem, egy valóban erényest.

És ha ilyen praescriptiókkal jobba tehetnök az embe-
reket: ezzel politikai értelemben sok, moralis tekintetben semmi sem volna megnyerve.

A hit azonban, mely az egyház tanai szerint üdvözít, az: hogy az eredendő bűntől — mely Ádámmal való közösségünk folytán a mienk is — minden személyes hozzájárulásunk nélkül a Megváltó által szabadulunk. Ez azt is magában foglalja, hogy létünk eredetileg és lényegileg üdvtelen, s hogy annak, a ki üdvözülni akar, föl kell adnia személyét, meg kell tagadnia önmagát. (Verneinung des Willens).

Luther (De Libertate Christiana) azt állítja, hogy a jótettek, miután az újjászületés beállott, egészen önkénytelenül, mint az átalakulás gyümölcsei jelentkeznek; de nem jutalomra való kilátás reményében, hanem önfeláldozón.

Schopenhauernál e hit helyét a causalitás törvényei fölé emelkedett tiszta megismerés foglalja el, s ebből származik először az igazságérzet, azután az önfeláldozásig menő emberszeretet, s végre a tökéletes lemondás, vagy az ő szávaival élve: az élethez ragaszkodó akarat megtagadása.

Íme, mit a kereszténység hirdet, s a mi minden fennkölt morálnak valódi alapja, hogy az igazságérzet s ember-

szerepet a tulajdonképeni kardinalis erények, melyekben minden egyéb már befoglaltatik, és Schopenhauer etikájának alaptétele: «nominem laede; imo omnes, quantum potes, jura» szóról szóra ugyanaz.

Egyúttal kiegyenlítettnek tekinthető azon látszólagos ellentét, mely a jellemnek az adott motivumokból kifolyó *szükségszerű* nyilvánulása közt egyrészt, s másrészt az akaratnak azon szabadsága közt van, hogy önmagát megtagadva, a jellemet felszabadíthatja.

Csakis a rosszakarat vagy abszolút tájékozatlanság lehet forrása tehát azon nemtelen támadásoknak, melyeket az előítélet és elfogultság e kiváló nagy szellem ellen folytat.

Pászthory János.

A HYPNOSIS LÉLEKTANA.

A thuzséri szomorú esetet eléggé kiaknázta immár a sensatióhajhászat minden fogása, kiczifrázta a romantika képzelődése, a mi úgy a nagy közönségre, mint a dologgal komolyan foglalkozni hajlandó körökre az eddig mondottaknál sokkal tanulságosabb, az az idegélet rejtelseinek kutatásában elért legújabb eredmények megismertetése, melyek legalább is jóval alábbszállítani lesznek alkalmasak azon csodaszertíség nimbusát, melybe a thuzséri kastélyban történtek burkolva látszanak. Nem adhatják meg mindenben a kulcsát a közvéleményt oly lázasan foglalkoztatott eseményeknek, különösen ott, a hol a mysticismusra hajlandó elme azokat úgyis talán túlságosan kiszínezte, de minden esetre megadják a fonalat arra, hogy a gondolkozó ész egészen más irányban kutassa az okokat és a jelenségeket, mint a hol az elfogultság látja azokat s ezzel egészségesebb felfogásra teremtsen utat a hypnotikus vizsgálódások terén.

Az embernek a világra, s megfordítva a világnak az emberre gyakorolt titkos befolyását képező tünetek egész sorozatát ölelik fel a megfoghatatlannak tartott jelenségeknek, kezdve az ásítás ragadósságától, némely ember észrevétlen jelenlétének felelmes vagy derítő hatásától, a varázsló veszőtől és a kutató ingától egész a betegségeknek a távol-

ból való átruházásáig, a természetfölötti adományokig, a kézrátevés általi gyógyításig, a telepathiáig. Ezen jelenségekhez próbálja megadni a kulcsot az úgynevezett braidizmus, mely a látás és figyelem összpontosított ténye folytán bizonyos időn át oly sajátos physikai és psychikai tünetek állítólagos előidézésében áll, melyek az embert kiváltképen alkalmassá teszik a biomagnetikus behatások elfogadására. Ezt az állapotot különben a látáson kívül más érzék fölzgatósa is előidézheti.

Vannak tények ugyanis, melyek arra mutatnak, hogy a testek ellenállásának természeti törvénye a szellemi életben is figyelemmel kísérhető. Az agynak is szüksége van külső mozgató erőre, hogy működésbe jöjjön és képzeteket, fogalmakat hozzon létre. A hypnotikus álomban pl. minden azt mutatja, hogy a gondolkozás teljesen szünetel, míg csak föl nem keltik suggestió útján. Akárhányszor kérdezik a hypnotisálttól: mire gondol? a felelet ez: semmire. Ez tehát teljes inertia állapota, melynek a hypnotisált külső helyzete is teljesen megfelel. Sőt *Strumpel* egy jobbszeme és balfüle kivételével teljes érzéketlenséggel sujtott egyénnél is tapasztalta, hogy ha érzéklő szerveit elzárták, s így a külvilággal való minden érintkezéstől elszigetelték, hiába igyekezett kezei csapkodásával akusztikai érzetet előidézni, két-három percz múlva a mozgás megszűnt, a lélegzés és érverés meglassult s minden lelki élet kialudt a mély álomba merült beteg agyában.

Ámde még tovább mehetünk s meg leszünk győződve arról, hogy a figyelemnek egy pontra nézés általi koncentrálása is maga után vonja a *gondolat inertióját*, s az értelmi inertia ez állapotából ered az agynak bizonyos ideges vérbősége, melyet az idegerőfejlesztés és annak elfogyasztása közötti egyensúlynak a lelki működés hirtelen megszakadása következtében előidézett fennakadása eredményez.

Braid módszere e szerint az idegélet túltengését és felhalmozódását vonja maga után, azon lelki tétlenség következtében, mely a gondolkozás ingere szűk körre szorításának kifolyása egy egyszerű sensatio által, a melyre a gondolkozás rögződve van és a melybe burkolja magát.

Tudjuk, hogy az álomélet jelenségei, az idiosynkrasia természetes és beteges formái az emberiséget rég idő óta foglalkoztatták. Mihelyt aztán fölismerték e kérdések alkalmasságát a tudományos tárgyalásra, ettől már nem esett messze egy új methodusnak is fölfedezése, hasonló állapotok előidézésére. Hogy a hypnotismus, daczára annak, hogy már egy századdal ezelőtt ismerték, csak az utóbbi évtizedek alatt nyert komoly figyelembevételt, annak oka első terjesztői felületes, tudománytalan módszerében rejlett. Mesmer a delejesség extravagans elméletével állt elő s a babonás és könnyenhívó párisiaknak palaczkokban árulta a delejezett vizet, mint egyetemes panaceát, míg követői nevetséges utasításokat adtak a planetikus és tellurikus fluidum használatához. Deleuze például komolyan akarta elhitetni, hogy egy veder vizet 2—3 percz, egy pohár vizet pedig egy percz alatt lehet magnetizálni, ha «figyelemmel és eltökéltak arattal» végezzük az eljárást. Ugyancsak szerinte a «magnetiseur, ki varázsvesszőt használ, saját magáét használja és ne kölcsönözze azt másnak, nehogy idegen fluidumokkal teljék meg». Mesmer különben saját állítása szerint a napot is megdelejezte.

Csak 1842-ben vetköztette ki Braid említettük módszere a kérdést meglehetősen módon eddigi titokteljességéből, midőn kimutatta, hogy bármely erős inger alkalmas előidézni a hypnotikus állapotot, s hogy a kísérletező egyénisége e szempontból egészen jelentéktelen tényező, a legfontosabb factor a médium. Végre 1872 után ugyanezen tüneteket a francia ideggyógyászat vonta megfigyelései körébe, mint az idegbántalmak különös formáit, s azóta a francia, német,

angol és olasz irodalomban heves és sok tekintetben a nézete-
ket tisztázó harc fejlett ki a hypnotismus lényege körül.

A mint a fentebbiekből látjuk, sok tekintetben ha nem is
éppen találó, de jellemző az az elnevezés, melyet némelyek a
hypnotikus állapotnak ezzel a szóval adnak, hogy *figyelemgörcs*
(attention cramp). Azt mondhatnók, hogy a hypnosisban a ma-
gasabb psychikai agyközpontok rendkívül finom szerkezete el-
zárul az akarat behatása alatt. A mindennapi életben meglevő
képzeteknek csak egy kis része éled fel gondolkozásunkban a
figyelem hatása alatt, mert gondolkozásunknál állandóan és
rendszeresen kizárjuk és elszigeteljük a suggestiv képzetek
egy-egy csoportját tudalmunkból, s csak azokat bocsátjuk be,
melyekre szükségünk van. Ellenben az álomban már félig
feltárul az ajtó, melyen át a képzetek egész szeszélyes con-
glomeratiója tódul be öntudatunkba. Hogy alkalmazzuk a
hasonlatot a hypnotikus állapotra, itt maga a kísérletező
nyomja meg az ajtó rugóját, bebocsátva rajta a maga idegen
suggestióját, melyet az elaltatott, rendesen megosztott figyelme
egész concentrált erejével kénytelen megragadni, mint egy
automát, melyen a hypnotiseur ellenállhatlan suggestiói ját-
szanak.

Tény, hogy a hypnotikus állapot előidézésére elegendő
bármely gyors és szokatlan idegfeszültség, egy közel a szem-
hez tartott fényes gomb merő nézése, a szemöldök közötti
tájék erős dörzsölése stb. Minden az egyén érzékenységtől
függ, kit bármely manipulációval lehetséges ideges álomba
helyezni. Ha valakit gyakran hypnotizáltak már, akkor egy
parancsszó, egy nyomatékos hang, sőt a parancsnak csak
látszata is elég az eredmény előidézésére. Jó és alkalmas mé-
diумokat bárki hypnotizálhat, a kísérletező egyénisége csak
az első próbáknál bír befolyással, a mennyiben határozott,
imponáló fellépés, erős physikum természetesen sokkal alkal-
masabb egy érzékeny temperamentum impressionalására, mint

egy gyöngé, habozó, akarat nélküli lény. Hirtelen gyors inger, egy fúvás vagy rázas rögtön maga után vonja az ébredést.

A hypnotikus álomra hajlandósággal bírók arányszámát különböző észlelők nagyon eltérőleg becsülik fel; sok függ e tekintetben a fajtól, kortól, társadalmi osztálytól, temperamentumtól stb. De átlag 10—20 százalékra lehet tenni az elaltathatók átlagszámát. Beaunis, a nancy-i egyetem tanára «Le somnambulisme provoqué» cz. művében azt állítja, hogy nemcsak a hypnotizálásra, hanem a hypnotikus álomra is mindenki alkalmas, de szintén megkülönbözteti Liegenault és Bernheim után közölt táblázati kimutatásaiban a somnambulismus elért különböző fokait a csekélyebb álmoságtól a tökéletes hypnotikus álomig, mely nála is csak az esetek 18·8%-ában állott be a férfiaknál, 19·4%-ában a nőknél.

Bizonyosnak látszik azonban Beaunis ellenkező meggyőződése daczára, hogy a neurotikus alkat a hypnotizálható egyének sokkal nagyobb számánál fordul elő, mint a rendes, normális egészségi állapot, s azt is nehéz volna elvitatni, hogy a legrendkívülibb tünetek éppen hysterikus patientseknél voltak tapasztalhatóak, a mi legalább is indokoltá teszi, hogy a hypnotikus jelenségek egész körét az idegbetegségek sorába utalják.

A hypnotismus elméleti vizsgálatánál azon két iskola közötti különbségre is rá kell még mutatnunk, mely egyfelől a Charcot által alapított párisi iskola, másfelől az úgynevezett nancy-i iskola közt van, mely Bernheimot ismeri vezéréül. Utóbbi a hypnotisált patientseken észlelhető összes tüneteket egyaránt az öntudatos vagy öntudatlan suggestio hatásának tulajdonítja. Nála tehát az egész állapot lényegesen és jellemzőleg psychikai. Charcot ellenben három phasisát különböztette meg a hypnotismusnak, melyeknél az átmenet egyik állapotból a másikba physikai úton eszközöltetik, pl. a szemek felnyitása vagy lecsukása, vagy különböző pontokon

történő nyomás útján. E három phasis közül — azt mondja Charcot — a kataleptikus állapot természetellenes mozdulatlanság jellemzi, mely képessé teszi a patientt arra, hogy a legfonákabb testállásokat öltse fel; ellenben a lethargikus állapot kritériumát a rendkívülivé fokozott ideg- és izomérzékenységben látja; végre a somnambulikus állapotot, mely tulajdonképen legjobban megfelel a suggestionisták által tárgyalt tüneteknek, a patients lelki működéseinek automatikus jellegében gondolja visszatükrözöttnek.

Psychologiai szempontból kétségkívül az utóbbi a legfigyelemreméltóbb állapot, mert a suggestio játékanak itt nyílik legszabadabb tér; itt nyilvánul az a sajátos érzékenység bizonyos ingerek iránt, mely ismét a clairvoyance-nak ad helyet.

Érdemes megjegyezni, hogy a nancy-i iskola álláspontját mindjobban kezdik általánosan helyesnek ismerni el. Német és schweizi tudósok, kik az idevágó tünetmények alapos birálatába bocsátkoztak, csaknem egyértelműen Bernheim mellett foglalnak állást Charcot ellen, s azt hiszik, hogy utóbbit hysterikus patientsei idiosyncrasiái vezették félre. Tényleg Charcot mellett majdnem egyedül *Binet* és *Féré* maradtak még meg, kik közül az előbbi vizsgálódásait a tulajdonképeni lélektan terére is kiterjesztve, azt találta, hogy ha hypnotizált egyéneknek verseket szavalt el s felébredéskor megkérdezte, hogy emlékeznek-e a versekre, egyikök sem emlékezett; de ha később egy vörös korongot tartott elébök, erről ismét emlékezetökbe idézett néhány verstördéket.

Valószínűnek látja ezek után mindenki, hogy a lelki folyamatoknál az érzéklés funkciója hasonlatos a physikai erőkhöz a vegyi összetételeknél, azaz: molecularis mozgató erőt közvetítve az agygyal, mozgásba hozza az értelem inertiáját s lehetővé teszi a gondolkodás tünetényét. De valamint egy test nem maradhat folyton mozgásban, úgy az

öntudat állapota is, erőátváltozás lévén, mihelyt elfogyasztotta az erő kezdő mennyiségét: eltűnik.

Tudjuk, hogy mindennemű képzet- és eszmetársításnak kezdőpontja valamely *sensatio*. Nem érezhetünk tetszésünk szerint újra valamely elmúlt örömet vagy fájdalmat; de oly helyek látása, melyeken ez érzéseket tapasztaltuk, újra föltámaszthatja azokat akaratumk ellenére is. Egy ellenség iránt táplált haragunk, ki megbántott, idővel lecsillapul; de ha oly emberrel találkozunk, ki ahhoz hasonlít, önkéntelen ellenszenv támad bennünk ez utóbbi iránt is. Még jelesebben fejezi ezt ki Maudsley, midőn azt írja, hogy ha arczkifejezésünkkel ingerültséget, csodálkozást vagy más kedélyindulatot akarunk kifejezni, az indulat maga is fölébred lelkünkben, s nehéz lenne e pillanatban más felindulást éreznünk, mint azt, melyet arcunk kifejez. Ez az úgynevezett testkifejezés által való *suggestio*, melyre Braid hívta föl először a figyelmet.

Ugyanígy áll a dolog a gondolatokkal is; ezeket is utolsó elemzésben mindig érzéki behatások ébresztik fel. Ha elhaladunk egy táj előtt, melyen bizonyos eszme villant volt meg agyunkban, úgy sokszor az eszmére is visszaemlékezünk. Ha ujjainkkal érintjük a bogot, melyet zsebünkön kötöttünk, eszünkbe ötlük az, a mit akkor gondoltunk, mikor a csomót kötöttük.

Hogyan történik mindez? A feleletet *Münsterbergnek* egy érdekes elmélete ekkép magyarázza. Valahányszor az agy két idegcsomója egyszerre érintetik, valószínű, hogy a két pont közt kapcsolat jő létre, melyen át a két inger — melyek lényegileg csak moleculáris mozgások — egymást ellensúlyozni igyekeznek. Ha azután a két csomó egyike újból ingerlésbe jő, a moleculáris mozgás árama tovább terjeszkedik a régi összeköttetési úton, mint a legcsekélyebb ellentállás irányában.

A tünemények ezen kategóriáján alapszik már most a kifejezett suggestio, az *ideoplastia*. Egyéniségünk minden alkatelemeiben, úgy a lelkiekben, mint a szervezetiékben, impressionálható, azaz módosítható. Különböző physikai impressiók hatnak ránk, és pedig minden physikai impressio, vonatkozzék bár akár az állati, akár a szerves életre, lelki impressióval pótolható.

És hogyan helyettesítheti a lelki impressio a physikait? Ime a válasz. Minden életműködés impulsusát egy eredeti mozgató idegtől nyeri, melynek székhelye egy külön idegközpont, mely az idegek által érintkezik azon különböző erőkkel, melyekkel viszonyban áll. Ezt az idegszervet egy differentiator szerv egészíti ki, mely védi a rendellenes befolyások ellen s megkönnyíti a rendes modifier hozzáférhetését. Így a szem a látás differentiatora. Ebből következik hogy minden erő, mely képes egy életműködés idegszervét impressionálni, már ezáltal ezen életműködés specifikus függelékévé válik. Érthető tehát, hogy egy oly organoleptikus erő, mely elég hajlékony és finom volna, hogy akaratumkhoz alkalmazkodjék, s a nélkül, hogy a védőszerveket sértené, minden elérni óhajtott módosítást létre tudna hozni s következőkép kipótolni bármely speciális erő hiányát — valóságos panacea volna. Ilyen erő már most a psychikai impressio, mely képes a physikai impressiókat pótolni.

Példának okáért az izes testek hatása a szájra ugyanegy időben egy vegetatív rendű és egy psychikai rendű módosítást hajt végre; amaz a nyálképzés, emez az íz érzete. A kifejtett elmélet szerint az izességnek oly impressiója, mely közvetlenül a lélekre hatna, minden izes test közbejötté nélkül, a nyálka elválasztó működése felébresztésével járna. S tényleg ez is történik; a gastronom számos esetben tapasztalja, ha lelkében elképzeli egy menu gyönyöreit, hogy «a nyál a szájába gyűl». Csakhogy arra nézve, hogy

a pszichikai impressio pótolhassa a normális physikai impressiót, hogy teljes erővel hathasson a megfelelő szervre, egy különös hajlandóság szükséges, mely kivételes esetekben maga is előfordúl; legtöbbször azonban a Braid-féle eljárással mestersegesen idézhető elő.

Újabban egy dán és egy amerikai tudós: *Lang* és *W. James* is behatóan foglalkozott e kérdésekkel s egészen azonos eredményekre jutott. A nézetek e különös egyezése adja meg értékét elméleteiknek is. Mindkettő előtt az objectiv érzéki jelenségek, melyek az érzeteket kísérik nem csupán kifejezései, következményei ezeknek, mint addig hitték, sőt ellenkezőleg, alkotó elemei, ha ugyan nem okai. Vegyük el ezeket s az érzés eltűnik, s nem marad egyéb, mint a pusztá fogalom, a nyers észrevétel. Az érzet csupán reflexe, visszaverődése az öntudatban a vele kapcsolatos összes belső és külső jelenségeknek.

Ez a *W. James* álláspontja, ki lényegesen pszichologiai alapra helyezkedett. *Lang* igyekezett ez álláspontnak physiologikusabb támaszpontot nyújtani, kimutatván, hogy az érzeteket alkotó tünetények kétrendbeliek: vasomotorok és motorok. Szerinte az előbbiek a lényegesek s azért theoriája vaso-motor theoria neve alatt vált ismertté.

Ez a tan meglepő megoldásra juttatja a pathologiai tények nagy számát, melyeket különben nehéz volna érteni a hypnózisnál, a hysterikusoknál, melancholikusoknál, hypochondráknál s a lelki betegségek más nemeinél, hol az érzetiség nagy szerepet játszik, s ezért a francia *Sollier* kísérleti úton akart meggyőződni helyességéről, mely czélra egy csaknem teljesen paralytikus beteget használt.

«Midőn a külső bőrérzéklést elnyomjuk — mondja *Sollier* kinek kísérleteiről e folyóirat más helyén már multkor megemlékeztünk — a patiens bizonyos hidegséget érez.» «Olyan hideget érzek mindenütt egyszerre — nyilatkoztatta ki *Sollier* betege —

mintha az ujjaim meg volnának fagyva». Ugyanekkor constatálható, hogy a bőrérzéklés elnyomása maga után vonja a mozdulatok teljes kizárását. Egy beteg, kire Sollier hivatkozik, abszolút érzéketlenség állapotára ébredvén, nem mozdult, megmaradt eredeti helyzetében, a nélkül, hogy szemeit vagy fejét forgatta volna. Nem tudta, hogy ül-e vagy áll? «Ülnöm kell — úgymond — mert ülve voltam, mikor elaltattott. De hol vannak tagjaim? szeretném látni».

A bőrérzéketlenség ezen állapota tehát, mely teljes mértékben előidézhető hypnosis által, a mozdulatok föltétlen kimaradását, a tökéletes kataleptikus állapotot vonja maga után, úgy az ébredésnél, mint a hypnosis alatt.

Még érdekesebb világot vet a kérdésre a belső érzéklés elnyomása. «Mit érez?» — kérdi Sollier patientsét, miután megfosztotta belső érzéklésétől. «Mintha egy hajón elaludtam volna. Mintha a szívem fájna; azután nem gondolok többet vele. Mindegy.» — «És sajnálja-e, ha végeszakad?» «Egyre megy. Csakhogy az ember sem boldog, sem boldogtalan nem lehet. Annyi, mintha egy növény volna.»

Egy más objectum felvilágosításaiból, ki szintén teljesen érzéketlenné volt téve belső és bőrérzéklésében, Sollier a következő tapasztalatokat közli: «Ugy jó, mintha az ember beteg volna; az ember elhidegül, nem érez semmit. Még nyelvemet sem éreztem és fáradságomba került önnek felelni. Nem éreztem fejemet többé. A mit mondott, az megütötte füleimet, de nem hatolt fejembe. Ha nem beszélt, mitsem éreztem többé és nem gondoltam semmire. Nem is éreztem, hogy élek.» Máskor meg ezeket mondotta: «Nem tudom már, lélekzem-e még? én nem érzem. Úgy jó, mintha meg volnék halva, pedig nem vagyok meghalva, mert hallom beszélni.»

Lássuk már most Sollier nyomán, mi történik az indulatok tekintetében, ha minden érzéklést elnyomunk.

A beteg mély és érzéketlen hypnosisba merül, melyben a kísérlettevő graphikai fölvételt csinál lélekzetvételeről. Egyszerre tudtára adja, hogy apja meghalt.

Tagjai nem mozdulnak. de mély belégzést vesz, mely a diagrammában nagy kitérést mutat a légzési vonalnál, hogy pár percz múlva ismét fölvegye rendes hullámzását.

«Mit érzett, mikor atyja haláláról értesítettem?» — kérdezi most Sollier a patientst. «Gyomromban, de különösen fejemben élénk lökést éreztem. Mint mikor valaki egy hátordarabba ütődik.» — «S mikor elmúlt ez a benyomás, gondolt-e még atyja halálára?» «Nem, nem gondoltam többé rá.» — «Tudja-e, hogy ha az ember rossz újságot hall, gyötrő fájdalmat érez? Mit érzett hát?» «Semmit; hiszen magamat sem éreztem.» — «De az a lökés, melyet fejében és gyomrában érzett, milyen fájdalom volt: lelki vagy testi?» «Csak testi fájdalmat éreztem, de lelkit nem; hiszen mondom, hogy nem tudtam magamról.» — «És mikor tudtára adtam, hogy a hír nem igaz, mit érezett?» «Kissé összehúzódtam a torkom. mint mikor valaki a nevetést visszatartja.»

Ugyanezt a kísérletet megtette Sollier akként, hogy kellemes érzést igyekezett a betegben felköltetni, teljes érzéketlenség állapotában. Közölte vele, hogy egy sorsjegyével 100,000 frankot nyert. Gégéje kissé összehúzódott, mintha nevetés erőszakolná és mosoly derítette ábrázatát. A diagramma vonala erős, de kevésbé magas és hirtelen hullámzásokat mutatott, mint előbb.

Fölelőbresztve a következőkben adott felvilágosítást állapotáról: «Nevethetnékem jött, de örömet nem éreztem, sem semmi kellemest.» — «Miért?» «Mert nem gondolkoztam, nem tudtam, hogy kellemes-e az, s így nem éreztem.» — «Végre is, mit érzett a kellemes vagy fájdalmas hírek hallatára?» «A kellemetlen dolgok igen gyors rázkódást okoztak, a

kellemesek úgy érkeztek fejembe, mint a hang a telephonon, csak hogy a benyomás még rövidebb volt. Nem tudom, hogy magyarázzam meg. Ha szomorú dolgot közöl, az jobban megráz; *mintha nagyobb lyukat ütne fejemben*, mint a kellemesek.»

A mondottakból valószínű, hogy a hypnotikus suggestio sem egyéb, mint a physikai impressióknak lelki impressiókkal való helyettesítése, oly módon, hogy ezek a megfelelő érzéki sensatiókat maguk közvetlenül ébreszszék fel, a velök kapcsolatos eszmékkal együtt, részleges érzéketlenség állapotában. Sollier fentebb ismertetett experimentumai fényesen bizonyítják, hogy kedélyhangulatok nem léteznek azok megfelelő objectiv érzéki jelenségei nélkül; a hypnotikus álomban, mely a külső érzéklés elnyomásával jár, tehát a lélek visszafelé teszi meg ugyanazt az utat, melyet éber állapotban az érzéki behatásokról a kedély emotióiig természetes fokozaton át megtesz. A többi nem egyéb, mint az emlékezet által földézett képzeteknek öntudatlan játéka az értelmi inertia törvényei szerint s a legkisebb ellenállás irányában. Ez lehet magyarázata annak a tűzetes latin nyelvű kórismének is, melyet a thuzséri medium hypnotiseurje kérdésére adott. Egyáltalán nincs kizárva, hogy a szerencsétlen áldozat az «oedema pulmonum suffocativum» kifejezést olvashatta valaha valamely orvosi könyvben; utóbb aztán elfeledte, s csak a suggestio folytán keletkezett sensatio által előidézett képzet- vagy eszmetársítás hozta vissza újra emlékezetébe.

Francia entusiastái az új tudománynak fölemlítik mint tapasztalatilag igazolható tény, hogy ha valakin fogott az egyik kar bénultságára irányzott suggestio, akkor a másik karra alkalmazott delej eltünteti a bénultságot az előbbi karról s átviszi a másikra. Sőt olyanok, a kik a kísérletet utána csinálták, odaig mennek, hogy komolyan állítják, mikép elég,

ha a *patiens* csupán *hiszi* a delej otlétét. De semmi sem bizonyítja jobban a *suggestio* szerepét ily irányú mutatványoknál is, mint az a közlők által is elismert tény, hogy egy egyénnél, kinél a kísérlet eleinte nem sikerült, éppen a mutatvány más által való véghezvitelének látása tette lehetővé, hogy a próbát másnap maga is eredménynyel ismételje.

Bourru és Burot egy más esetre irányozzák újból a figyelmet, mely szerint némely egyéneknél egy bizonyos folyadékot tartalmazó, légmentesen elzárt üvegcsé közel tartása is — legyen bár a folyadék természete úgy a *patiens*, mint a kísérletező előtt ismeretlen — az azon folyadék erős adagolásával járó összes tüneteket képes előidézni. Bármennyire hihetetlenül hangozzék ez is, lehet, hogy a szaglás hyperaesthesiájában leli magyarázatát, párosulva az öntudatlan *suggestio* rendkívül finom tüneteivel. Hogy belőle egy új pszichikai érzék létezésére következtethessünk, arra csak hosszas és mélyreható vizsgálat jogosíthatna fel.

Mindenesetre elfogadható már is annyi, hogy a hypnotikus állapot felcsigázza az érzéki működést s az érzéki erőnek ez a felcsigázása, karöltve a hysterikus temperamentumú egyének természetes ravaszságával és megtéveszteni akarásával, egészen elegendő sok megfejtetlennek tartott jelenség magyarázatára, a nélkül, hogy távolabbi okokat volna szükség keresnünk. De a tévedés legfontosabb factora ily kísérleteknél éppen az *óhajtott eredmény suggestiója*. A kifejezés talán nem egészen szabatos, de értjük alatta a kérdéseknek hangját, az óhajtott eredmény bekövetkezése feletti elégtelenség kimutatását, a jelentős hallgatást bizonyos kritikusan momentumokban és számos más ily, alig feltűnő indiciumot.

Igaz azonban, hogy tudományos szempontból már maga az érzéki élet ily rendkívüli fogékonyságának földerítése el nem vitatható beccsel bír. Mert mutatja az észrevétel pszichikai mechanizmusának ellenőrző szerepét a fizikai mecha-

nismus fölött, mutatja a lélek rendkívüli hatalmát oly önkéntelen folyamatok felett is, mint a táplálkozás, vérkeringés stb. tekintettel az érzéketlenség előidézésére, a fájdalom eltüntetése módjaira. S ebben áll a kérdés valóban tudományos alapja, mely a gyógytudomány céljaira nézve a legfényesebb sikerrel aknázható ki.

Ez az ága a kérdésnek természetszerűleg átvezet a hypnotizálás büntetőjogi oldalára s annak büntető beszámítás alá eső veszélyére is. Ha az úgynevezett «post-hypnotikus» suggestio lehetővé teszi, hogy egy elaltatott egyén a felébredése utánra suggerált bizonyos cselekményt tényleg végre is hajtsa, még ha az büntetendő lenne is — a mint ez a lehetőség valóban bizonyítottnak vehető — akkor kettős felelősséggel kell tisztába jönnünk jogilag: először a suggerált médium cselekményének beszámíthatását és azután a büntetendő cselekményre suggestio útján közvetve felbujtó felelősségét illetőleg. Származhatnak az utóbbi gondatlanságból is. A nagy közönség sokkal türelmetlenebb kísérleteinek közvetlen eredményei iránt és sokkal kevésbé képes a tudományos önmegtartóztatásra, mint a szakember. A charlataneria mindig nyomában jár az új fölfedezéseknek. Ez vitte rá Mesmert, hogy rögtön az állati magnetismus fölfedezése után, annak vívmányait vásárra hurczolja és közönséges kuruzsolásokra értékesítse; ez fogja ösztönözni tán a phrenologust is, hogy mihelyt meggyőződik arról, hogy az agy különböző idegsomói különböző tulajdonságoknak felelnek meg, boltot nyisson, hol jó pénzért mindenféle agydudorodásnak alángelműség vagy vitézség gócaivá való gyors és jutányos átalakítására vállalkozzék.

Legelső sorban tehát a törvényszékek lesznek kénytelenek foglalkozni a védelem által felhívandó hypnotikus suggestio büntetőjogi complicatioival, és esetleg a hypnosisnak a bűnnyomozat céljaira leendő felhasználásával, azután pedig, meglehet, eljő az idő, mikor a neveléstudomány is rá

fogja vetni magát arra, mint hatályos erkölcsnemesítő eszközre, daczára mindazon lappangó veszélyeknek, melyeket nem is sejthetünk még egész terjedelmükben. Éppen azért csak józan és üdvös intézkedés az, mely a nyilvános hypnotizáló kísérleteket ma már Európa legnagyobb részében a hatóság tilalma alá vetette.

A mi már különösen a hypnotikus állapot és a gondolatátvitel, telepathia vagy clairvoyance közötti összefüggést illeti, ismerjük azokat a kísérleteket, melyekben a legmélyebb hypnotikus álomban leledző egyénről ki akarták mutatni, hogy megjövendöl ezutáni eseményeket, megolvassa az idegen személy zsebében rejtegetett bankjegyek számát s más ily csodás műveleteket tesz. Ki kell mondanunk, hogy ily csodák *ténylegesen* megtörténtére nézve még hiányoznak az eléggé meggyőző adatok. Hiszen még nincs hatvan éve, 1837-ben 3000 franknyi pályadíj volt kitűzve bárkinek, a ki szemei használata nélkül képes olvasni, s a kérdés megoldatlan maradt, habár számos jelentkező a siker látszatával vállalkozott a dolog lehetőségének bizonyítására; kiderült azonban, hogy legtöbbször az ügyesen alkalmazott szemkötőn hagyott csekély nyílás vezette félre a könnyen hívőket.

A gondolatátvitel lehetőségének hypothesis, a mint azt az érzéklés rendes útjától eltérőleg képzeljük lehetségesnek, valóban legalább is annyi bizonyítékot kíván meg, a mennyi elegendő a közmeggyőződésbe átment ellenkező igazságok megdöntésére. Mert helyesen és szépen mondja Carpenter, hogy: «ott, a hol a természet kipróbált törvényeitől nyilvánvaló eltéréseket észlelünk, az emberi ténykedésből kifolyólag, jogosítva vagyunk először is csalárd megtévesztést tétélezni föl, vagy pedig szándéktalan önámítást, vagy mind a kettőt együtt, mindaddig, míg ily esetek fenn nem forgása kétségtelen bizonyosságot nem nyer, a szakértői elme által kigondolt minden képzelhető bizonyíték útján».

Egy komoly tudós és positiv elme ezen tétele ellen, mitsem bizonyít az az ellenvetés, hogy Galilei és Columbus új igazságait is épp oly hitetlen gyanakodással és üldözéssel fogadták. Akkor a harc a szabad vizsgálódás, a tudományos methodus és a vak tekintély csalhatatlansága közt folyt, holott most mindkét tábor a tudományos meggyőzés egyenlő fegyverével küzd.

De épen azért physiologia-ellenes a telepathiában való hit, mert teljes okunk van föltenni, hogy az agy-centrumok impressionálásának egyetlen módja, mely objectiv valósággal bíró érzéki benyomást ébreszt, csak a különös érzékszervekkel kapcsolatos idegrendszeren át történhetik, melyek közül mindenik reagál a maga saját ingerére.

Oly csodálatos események, mint a halál előérzete, mely távol hozzánk tartozóinkat készül elragadni, súlyosítva néha kísértetjelenésekkel, melyek csodálatosan összeesnek a nem sejtett halál vagy baleset idejével, még ha az inhaerens valószínűtlenség hibájában nem szenvednének is, sohasem tanulmányoztattak eddig az óvatos elővigyázat akkora apparátusával, a mennyi kizárhatná az érzéksalódás vagy a célzatos csalás eshetőségét. Hiszen annyi példájával bírunk az óhajtott és kívánt eredmény öntudatlan suggerálása különféle módjainak, annyi tapasztalatával a félrevezetés hihetetlenül ügyes leleményeinek, hogy bizonyára ha ily experimentumoknál a tévedés lehetősége forrásainak kiderítésére csak félannyi időt is fordítottak volna, mint a mennyit a történetek sensatiós kiszínezésére, úgy a telepathikus észleletek anyaga jóval megcsökkenne.

Nehezebb mindenesetre eldönteni a kérdést, hogy vajjon a thuzséri medium halálát a hypnosis idézte-e elő? Előttünk azonban ez is a legtöbb valószínűséggel bír, mert hiszen már a 80-as években Bécsben előfordult Hansen-féle botrány alkalmával egyenesen rámutatott a szakértő bizottság véleménye

arra, hogy a hypnosis igen könnyen vonhat maga után szív-
szélhűdést vagy apoplexiát. Ez esetben a medium agya bon-
czolásánál constatált anaemia szoros következménye lehetett
az idegélet összes erői decentralisálásának az agyműködésből.
De csakis ebben és nem abban rejik a hypnosis veszélye.
mint a hogy még orvosi körökben is akadtak, a kik föltéte-
lezték, hogy t. i. magát a halált suggerálni lehetne. Ez kép-
telenség, mert semmi suggestio hatása nem terjedhet ki arra,
hogy oly szoros elváltozásokat okozzon a pusztá akarat be-
hatása alatt, melyek az életműködés gyors pillanatnyi meg-
szakadását magától a hypnotiseur akaratától föltételezhetnek.

—á—á.

VISSZATEKINTÉS A BUDAPESTI VIII. NEMZETKÖZI EGÉSZSÉGÜGYI ÉS DEMOGRAPHIAI CONGRESSUS EREDMÉNYEIRE.

Az emberi élet gazdasági értéke oly pont, melyből egész rendszere sugározódik ki azoknak a feltételeknek, melyek az általános jólét és fölvirágzás kapcsainak közösségébe foglalják a polgárosodás elsőrendű érdekeit. Ennek az életnek állandó nagy törvényeit szolgáltatja a demographia a törvényhozó kezébe, hogy kulcsul használhassa a polgári társadalom jelenségei, közszükségei gyakorlati megfigyelésére s azok alapján foganatosítandó üdvös reformjaira.

A gazdasági fejlődés egész menete, a monopoliumokat föl-váltó szabad verseny tagadhatatlanul végzetes visszahatást gyakorol sok tekintetben az emberi egészség jogos érdekeire. Nemcsak a szaporodó proletariatus terjeszti csiráit a szervezeteket ostromló láthatatlan veszélyeknek s őrli lassan a társadalmak erkölcsi szilárdságának föntartó pilléreit, maga a technika rendkívüli haladása is segédkezet nyújt arra, hogy az élet természetes erői és tényezői mind jobban elhanyagoltassanak, s hogy a létért küzdők nagy tömege közt a gazdasági javak arányosabb fölosztást nyerve, egyúttal az életföntartáshoz szükséges mértéken alól is elapróztassanak.

Többé már nem a kiskereskedő az, a ki megcsalja és veszélyezteti közönségét. A közlekedés gyorsasága, a nagy kereskedelem összpontosítása a tőketársulás útján, egész más, eddig nem sejtett arányokban kezdik fenyegetni a közegészséget. Ha ma a nagy speculatio segítségére siető ipari technika valami ártalmas anyag hozzátételével akarja magának biztosítani egy élelmi cikk javítását vagy tartóssá tételét, egy egész ország, sőt egész

Európa adhatja meg az árát, nem ugyan gyors és acut mérgezés alakjában, de egy egész nemzedék épsége, egészsége lassú aláadásában. A nagyban termelés kiterjedt piacokban találja föltételét, roppant tökéek vannak érdekelve a harczban s ezekkel szemben a védekezés is szélesebb alapokon kell hogy meginduljon, birtokában egyfelől mindazon anyagnak, melyet a demographia s mindazon eszközöknek, melyeket a modern hygienia szolgáltat az állam kezébe, hogy csak a gyermekélet védelmét említsük a csecsemőkorbán, vagy a nagyvárosi szeméthulladék értékesítését, az alkoholismus leküzdését s az iparrendőri és munkásügyi föladatok egész körét.

Sajnálattal kell constatólnunk, hogy éppen ez utóbbi legvitálisabb kérdésekben, melyek már a gazdasági harcz érdek-köreit súrolják, nem volt meg az egyetértés a congressus tagjai közt sem. Az orvosok és hygienisták is csak emberek, bizonyos osztályok és társadalmi körök öröklött fölfogásával; s mindaz, a mi a mai társadalom hierarchikus rendjét holygatná meg, éppen nincs ínyükre. Pedig a lefolyt congressuson első ízben érintettek oly kérdések, melyek politikai és socialis ellentéteket fedtek föl a nemzetközi congressus kebelében; *milyen a nyolczórái munkaidő*, sőt az anarchismus és a börtönmenhelyek kérdése is.

E helyen itt e folyóirat álláspontjához mérten a lefolyt budapesti congressusnak csupán szorosán demographiai eredményeivel kívánunk beszámolni, összevont képét adva azon kérdéseknek, melyek a szakférfiakat kiváltképen foglalkoztatták.

* * *

Mit értsünk tudományosan a demographia fogalma alatt? Mint *Lavasseur* kifejtette a congressuson, a demographia a születések és halálozások, valamint az emberiség szaporodásának előtűntetésére szolgáló tudomány. A statisztika az a módszer, a melynek segítségével keletkezett 200 évvel ezelőtt az új tudomány: a demographia. A congressuson tartott felolvasásában *Lavasseur* részletesen felsorolta a demographiát megalkotott férfiak neveit; ezek közül az egyik legnevezetesebb Halley volt, a ki 1693-ban mutatta be az első halandósági táblázatot a londoni akadémiában s ezzel megalapítója lett a halálozási demographiának.

A statisztika, mint már neve is jelzi, az *állandó* jelen-

ségek tudománya abban az életfolyamatban, mely a társadalom tapasztalati tényeit megfigyelésünk elé tárja, de kizárja azon *erők* mélyebb vizsgálatát, melyek e tényeket újra meg újra életre szülik. S ebben az értelemben a demographia nem egyéb, mint a statisztikai tudományok renaissance-a, mely a módszeres kutatást állította a módszertelen helyére s a tömegészleletekkel való tudományos foglalkozást reálisabb, közvetlenebb néppszichológiai alapokra vezette vissza. Ugyanakkor kiszélesítette azt a keretet, melyet a statisztikai vizsgálódások számára egy céljainak sajátlagosan alárendelt szűkkörű és doctrinair államtudomány szabott elé, s ezzel első állította helyre a népelet összes factornak, a tulajdonképeni természetes értelemben vett „demos“-nak azt a fogalmát, mely egyedüli korlátját önmagában s polgárosulása végcéljaiban bírja. A statisztika egyszerű változó relatiókat fejez ki, melyek a létező, de folyton módosuló erők pillanatnyi összeköttetéséből erednek, mert hisz az állam maga csak másodlagos alakulat; ezzel szemben a demographia magára ez erők törvényeire szegzi figyelmét; amaz csak tünettan, ez maga az oktan — így fejlesztette ki a szabadabb methodus a statisztika államtudományából a demographia társadalomtudományát.

Hivatott magyarázót talált ez a programm a congressuson a hírneves *Mayr* strassburgi tanárban, ki szintén a demographia feladatait fejtegette, főlemlítve, hogy az egyének és a tömegnek egymáshoz való viszonya képezi a társadalmi tudományok alapját. Az egyént, mint ilyent, átadja a természettudósoknak, a kik szervi vonatkozásaiban vizsgálják életműködését és természeti viszonyait. A statisztika ellenben az egyéni embernek történettudománya, van neki helye a társaságban s szerepe annak alakulásában, szaporodásában és apadásában. Ezért, ha a statisztika az egyénnel foglalkozik, akkor a társadalmat vizsgálja legkisebb alkatrészeiben. A statisztika tehát a társadalom ismeretének tana, mely felöleli az emberiséget a maga sociális egészében.

Csak természetes, ha az emberiségnek ezt a sociális microcosmusát ma mind növekedő mértékben a nagyvárosok nyújtják. Azok a nagy előzőnlései az ipar és kereskedelem emporumainak, melyeknek példáit az amerikai városok szolgáltatják; az a fenyegető elnéptelenedése a vidéknek, melyet a társadalmi élet nagy központjai 'gyakorolnak széles peripheriákra — a gazdasági és

socialis problémák tanulmányozásainak egyik legméltóbb tárgyául kínálkoznak. Ez a kérdés a congressuson is ismételten érintett, s beható fejtegetéseknek szolgált magvául. Így többek közt a nagy városok képződését előidéző népesség-tömörülések történeténél *Beloch* tanár (Róma) időrendi egymásutánban mutatta ki, hogy a különböző históriai korszakok nagy városainak képződésére mily tényezők voltak észrevehető hatással. Előadta, miképen gyűjtötte, tömörítette össze városokká az emberek egyes csoportjait a politikai, gazdasági, vallási és társadalmi körülmények találkozására; fejtegette a históriai, vallási és gazdasági fokok keletkezését, módosulásait, súlyedéseit. Ezzel kapcsolatban *Wirth Miksa* (Bécs) megjegyezte, hogy helytelenül van elterjedve a tudományos világban az a nézet, mintha Oroszországnak 100—120 millió lakosa volna. Oroszországban ugyanis a nyugatiakhoz hasonló népszámlálás soha sem volt és azért a népesség számát csak a fejadó alapján számítja ki az orosz stat. hivatal mely számítás alapján Oroszország népességét nem teheti többre 80 milliónál.

Elteltekintve a külső és esetleges körülményektől a népesség alakulásainál, melyekre vonatkozólag *Inama-Sternegg* „A nemzedékek tartamának és változásainak problémája“ cím alatt az osztrák-magyar monarchia népfajaira vonatkozólag grafikailag is bemutatta számos történeti ténynek a nemzedékek élettartamára gyakorolt hatását, — a népesedési statisztika döntő tényezőit a születés és halálozás arányában kell keresnünk, mint tisztán physiologiai tényben. És itt különös fontosságot nyer azon viszony megállapítása, mely a nagy városok és a vidék születés útján való gyarapodásának mértékét hasonlítja össze. *Bleicher dr.*-nak (Frankfurt) a congressuson tartott előadása szerint, a városok népességének belső szerkezete és összetétele nagyobb születési arányt eredményez, mint a minő tényleg tapasztalható és ennek folytán a vidéki népesség termékenységét intensivebbnek kell mondani.

* * *

A fertőző bajok föllépéséről, összefüggésben a nagyvárosi lakásvizonyok és azok egészségügye oly égető kérdésével, a Varsó városa részéről rendelkezésre álló adatokból érdekesen mutatta ki *Pollák*, hogy ez a lakosság összehalmozódásával

szoros kapcsolatban áll. *Cacheux* párisi mérnök pedig, ki nemcsak munkái, de az általa épített munkásházak után is e kérdésben elsőrangú tekintély. azt az eszmét vetette fel, hogy a kérdés tanulmányozására minden betegedési esetnél a szükséges adatokat is be kellene jelenteni; ajáult is egy erre vonatkozó mintát a congressuson, mely e nagy fontosságú kérdés vizsgálatának alkalmas módját nyujtaná.

Bertillon, a párisi statisztikai hivatal igazgatója viszont nemzetközi összehasonlítások kapcsán Páris, Berlin, Bécs, Pétervár és Budapest közt, fejtegette, hogy Berlinben több ember lakik túlnépes lakásokban, mint Párisban; Bécsben is rosszabbul laknak, mivel ott több a sok gyermekkel bíró család. Még rosszabbak a viszonyok Pétervárott. Budapestet sem találta kielégítőnek. A munkáslakások kérdését eddig legjobban megoldva a londoni Peabody-munkásházákban találta, hol 11.000 szoba van, melyben 20.000 ember él. Érdekes ez már csak azért is, mivel ott a kaszárnyarendszer van behozva, míg Londonban különben a cottage-rendszer dívik. Hozzáveendő, hogy a Peabody-házakban sokkal több gyermek van, tehát nagyobb halandóság várható. De tényleg kevesebb ember hal meg. Newshome szerint t. i. 22.4 helyett csak 19.3 minden ezer lakó után. Egyes fertőző betegségek ugyan számosabbak, milyen a kanyaró, vörheny és hörghurut, a mi éppen a sok gyermektől ered; de bélihurut és béllob ritkább.

Dr. *Silbergleit*, a magdeburgi statisztikai hivatal igazgatója, az európai nagy városok gyermekhalandóságánál főkép a törvénytelen gyermekek halandósági arányára fektetett súlyt. Különösen kiemelte a törvénytelen gyermekek halandósági viszonyait s kimutatta, hogy a német városokban nyáron hal meg a legtöbb gyermek. A foglalkozásokat tekintve legéletrevalóbbak a katonatisztek gyermekei.

Neményi Ambrus ellenben kiterjeszkedett már az ügynek közegészségügyi és közgazdasági oldalára, valamint az idevágó törvényhatósági intézkedésekre is, a legtöbb európai államban és végül a következő határozatokat terjesztette elő.

1. Eltekintve a szokásos adómentességektől, nyujtson az állam csekély kamatláb mellett vagy telje-en kamatmentesen kölcsönöket a városoknak és közhasznú egyesületeknek oly házak

építése céljából, melyekben az egyes lakások legfölebb két lakrészből állhatnának.

2. Hatalmaztassanak föl a városok saját vagyonukból, vagy állami kölcsön segítségével ilyenmő lakások építésére.

3. Az állam és a város ott, hol sok munkást foglalkoztat, köteleztessék alkalmazottjai elhelyezése céljából saját épületek emelésére.

4. A hol a magánvállalkozás nem elegendő, legyen joguk a városoknak állami fölügyelet alatt, a 400 munkásnál többet foglalkoztató vállalkozókat arra kötelezni, hogy munkásaiknak legalább 20⁰/₀-a részére czélszerű házakat építsenek.

5. Az ilyenmő lakások bérének megállapítása a városi hatóság jóváhagyása alá tartozzék.

6. Közhasznú, hatósági ellenőrzés alatt álló építési egyletek, valamint munkás- és hivatalnok-építési egyletek a fentebbi kedvezményeken kívül állami és községi adómentességben részesüljenek.

7. A 80.000 lakosnál többet számláló városok köteleztesenek a hajléktalanok részére éjjeli menhelyek felállítására, ha a társadalmi tevékenység ilyeneket eddigelé föl nem állított.

* * *

Ezekben letek tolmácsolást a lefolyt congressus alkalmával azok az eszmék, melyek a nagyvárosok népessége helyzetének gazdasági és egészségügyi reformjára irányulva, az uralkodó szociális kérdések legégetőbbikét érintették. A proletariatus terjedése, egész nemzedékek testi-lelki épségének rohamos hanyatlása, nem csoda, ha mindjobban azokra az eszközökre fordítják a figyelmet, melyek a megélhetés módjainak, a túlnépesedés veszélyei leküzdésének fokozottabb biztosítására szolgálnak.

Szomorú igazolást nyernek e törekvések a társadalom csökkenő életerejének egy oly jelétől, melyre *dr. Donáth Gyula* mutatott rá abban az előadásában, melyet a modern culturállamok testi elsatnyulásáról tartott, különös tekintettel Ausztria-Magyarországra.

Néhány megfigyelő már e század második felében figyelmetetett erre a jelenségre, de ezek általában nem voltak képesek eléggé meggyőzően hatni, részint mivel subjectiv nézeteiket

és becsléseiket hozták fel, részint mivel azok a bizonyítékok, a melyeket felhasználtak, inkább locális természetűek voltak.

A katonai mérték leszállítása különböző államokban, a mint ezt *Liebig J.* felhozza, szemben a hadseregek folytonos növelésével, sem vehető határozott bizonyítéknak. Megdönthetetlenek azonban azon bizonyítékok, a melyek azon államok újonczozási adataiból meríttetnek, a melyekben általános védkötelezettség van. Hanem itt sem elegendőcsupán a „katonai szolgálatra alkalmasok“ vagy „alkalmatlanok“ százalékával megelégedni, hanem arra is tekintettel kell lenni — ha hibás következtetéseket el akarunk kerülni — vajjon az újonczozási szabványokban történtek-e változtatások (illetőleg az alkalmasság követelményei leszállítottak-e), továbbá vajjon nem emelték-e a hadállományt?

1867—88-ig az alkalmatlanság miatt „visszahelyezettek“ százaléka *Magyarországon* 21·56-ról 75·49%-ra, *Ausztriában* 47·33-ról 76·36%-ra emelkedett; azóta mérsékelt csökkenés állott be. Mily kevésse vizsgáló ez utóbbi, azt az 1892. évi hivatalos „Militärstatistisches Jahrbuch“ bizonyítja, a hol a következő olvasható: „A mint általánosan, úgy a bécsi, zárai, prágai, josephstadti, krakkói, lemergi és pozsonyi katonai sorozási kerületek is az 1890—92. években *évről-évre kedvezőlembb viszonyokról* értesítenek“. Valóban 1892-ben Magyarországon csak 22·3% és Ausztriában 19·4% találtatott alkalmasnak.

Látszólag kedvezőbbnek tűnik fel a dolog, ha, a mint az a „Magyar statisztikai évkönyvben“ történt, az alkalmasok százaléka az I. korosztályra számíttatik ki. E mellett azonban felemlítendő, hogy a 20 évesek növekvő gyengesége következtében, az 1889. évi véderőtörvény a sorozásra köteles kort a 20. évről a 21. évre tette át. De így is csökken az alkalmasok százaléka, a míg az 1886. évvel hirtelen emelkedés kezdődik. Fájdalom, az alkalmasok számának ezen emelkedése nem a lakosság testi javulása által van feltételezve, hanem az Ausztriával való feltűnő parallelismus mutatja, hogy az ok a lakosságon kívül fekszik. *Ilyen években több legénységet kellett besorozni és alkalmasnak találni.*

Még silányabbak az állapotok *Németországban*, a hol 1873—76-ig az alkalmatlanok („Ausgemusterte“) számának növekvése, azután pedig némi ingadozással eléggé szabályos csökkenése észlelhető 1887-ig. Az 1887. évről 88 és 89 re két hatalmas

csökkenés következik, $16\cdot3\%$ -ról $11\cdot8\%$ és $7\cdot8\%$ -ra, a mely alacsony számon az alkalmatlanok 1892-ig maradnak meg. Itt az alkalmassági követelmények leszállítása a hadállomány nagyban emelése következtében szembeszökő. Többek között elég Németország haderejének az 1888. évi febr. 21-iki törvény által hatalmas növelésére utalni. Az 1893. évben, tekintettel az újlagos nagyobb szükségletre, 20—30.000 embert, a kik hibáik következtében különben a póttartalékhoz utasítottak volna, valósággal a tényleges állományba soroztak.

Franciaországban, a mely haderejét rendkívül nagy számmúra emelte — ez 1891-ben 5,564.000 emberre becsültetett — a „visszahelyezettek“ („ajournés“) száma 1872—88-ig $6\cdot9\%$ ről $13\cdot3\%$ -ra, tehát majdnem a kétszeresére emelkedett.

Olaszországban a „visszahelyezettek“ száma 1871—91-ig $23\cdot2\%$ -ra emelkedett, sőt 1888-ban $26\cdot3\%$ volt. *Belgiumban* szintén a katonai szolgálatra való alkalmasság csökkenése mutatkozik; ellenben *Svédországban* a statisztikai kimutatások szerint kedvezők az állapotok.

Mi az oka annak, hogy a modern cultur-államok lakossága testileg hanyatlak?

Noha más ártalmas befolyások egész sorát — mint általában az egészségügy elhanyagolása az iskolákban, valamint azon elfajulásra vezető momentumok, a melyeket a fényűzés és az élvezetek hajhászata a magasabb osztályokban magukkal hoznak — nem szabad figyelmen kívül hagynunk, mégis a döntő factor a lakosság testi állapotára nézve az alsóbb, de szám tekintetében túlnyomó osztályoknak táplálkozási viszonyai, valamint egyáltalában nélkülözhetlen szükségleteinek kielégítési lehetősége. És ebben a tekintetben nincsenek jobb állapotok a túlnyomóan földművelő Magyarországon, mint az inkább iparos Ausztriában. Szóval *a lakosság testi állapota utolsó sorban a termelési viszonyoktól van feltételezve.*

A mód nélkül meghosszabbított munkaidő a munkás intenzív kizsákmányolását és gyors elhasználását eredményezi, a munkások tartalékseregének növeléséhez járul és így megnehezíti a munkanélküliek elhelyezhetését. A tapasztalat már is azt tanítja, hogy a munkaidő megrövidítése által a munkaeredmény nem csökken, sőt növekszik, mivel a munkás nem szenved úgyszólván chronikus fáradságban; kevésbé ellankadt éberségével hathatósabban

védekezik munka közben balesetek ellen és kevésbé van meg-
betegedéseknek is kitéve.

* * *

Nehéz feladat hárult a congressus budapesti vezetői elé, mikor a tanácskozásokat három különböző nyelven kellett vezetniök s összegezniök az eredményt, mely a congressus mértékadó óhajait volt kifejezendő a polgárosult világ törvényhozásaival szemben. Nehezítette a helyzetet a tanácskozási rend szokatlan volta. Az elnökség ugyanis támaszkodva a korábbi congressusok eljárására, vitát nem volt hajlandó engedni az előterjesztett határozati javaslatok fölött, tekintettel az idő rövidségére s a tárgyalás alá veendő kérdések hosszú sorozatára. Mint *Fodor dr.*, elnök igen helyesen fogta föl és fejtette ki, a plenumnak nem lehet feladata ily esetekben bírálatot mondani az osztályok munkálatai fölött szavazatával, csupán azoknak gyakorlati és elvi fontosságuk fölött lehetett hivatva elfogadásával vagy el nem fogadásával nyilatkozni.

Úgyde ennek a sommás eljárásnak is méltán akadtak ellenzői, a kik, mint *dr. Loew*, különösnek találták, hogy hosszú éveken át tett s részletesen megvitatott tanulmányok eredményei fölött egyszerű majoritással napirendre térhessen a congressus többsége akkor, a mikor talán sokan nem is értették az elnöki székéből háromféle nyelven fölített kérdéseket, s a mikor az osztályok határozatainak ki nem nyomtatott nagy részével megismerkedni sem volt alkalma.

Mind e kérdések fölött igen élénk és heves discussio fejlett ki, melynek eredményeként az elfogadott határozatok közül a legfontosabbakat a következőkben foglaljuk össze.

Hueppe tanár indítványára kimondta a congressus, hogy ajánlatosnak tartja *minden felsőbb iskolában közegészségi tan-
székek fölállítását*, s a közegészségtannak a kötelező orvosi vizsgatárgyak közé sorozását.

Elfogadta a congressus azt is, hogy az orvosi karok a gyermekek táplálására és a dajkaképzésre nyissanak tanfolyamot.

Határozatba ment *dr. Weyl* propositiójára, hogy a házi és utczei szemét eltakarítására *legjobb módnak* tartja a congressus az *elégetést*.

Martin tanár indítványára kimondta a congressus, hogy a fertőző szerek és gépek állami ellenőrzés alá helyezendők.

Szintúgy hozzájárult a congressus *Ferraris* azon indítványához, hogy a jövő congressus napirendjére tűzessék ki az a kérdés is, milyen hatást gyakorolnak a közegészségügyi rendeletek a népesség növekedésére, s mily következtetések vonhatók le azokból a népesedési elméletre nézve.

Wirth Miksa indítványára a congressus kifejezte azt az óhajtát, hogy a különböző államok statisztikai hivatalai egyezzenek meg egyöntetű eljárásban a foglalkozási statisztika kidolgozására nézve, különös tekintettel az önálló jómódú mesterek és gyári munkások s a különkereset nélküli családtag-alkalmazottak kitudására.

Ellenben erős ellenzésre talált különösen a congressus angol tagjai részéről a XVIII. szakosztály azon határozata, hogy a gyógyszerészek kellő kiképzés után tápszervizsgálatokra alkalmaztassanak. Épp úgy esedett *Vulpius* indítványa is, hogy az 1881-iki londoni gyógyszerészeti congressuson megalakult nemzetközi bizottságot a congressus is fölruhazza a nemzetközi gyógyszerkönyv ügyében teendő előkészületek iránti megbízással, s hogy valamely állam. ha új pharmacopaeát készít, a bizottsággal lépjen összeköttetésbe. Az itt kifejezett vitánál *Martin* különösen hangsúlyozta, hogy a gyógyszerészeti ügy nem tartozik a hygienia körébe, s a congressus nem hivatott e kérdéssel foglalkozni.

Nem fogadták el *Boleman dr.* javaslatát sem a fürdőhelyek és klimatikus gyógyhelyek állandó statisztikai szemmel-tartásáról s az ide vonatkozó adatok közzétételéről. Különösen *Billings* angol kiküldött végrehajthatatlannak nevezte ez utóbbi kívánságot.

Loew dr., a samaritánus-egylet elnöke, azt az óhajtását fejezte ki, hogy a XIX. szakosztály munkálatai együtt vétesenek tanácskozás alá, s azokat a congressus, határozat provocálása nélkül egyszerűen vegye tudomásul s nyomassa ki. Ez óhajtás ellen soknak az volt ellenvetése, hogy ellenkezik a congressus szabályaival, mert megkerülése volna a discussiónak s mégis azt a látszatot keltené, mintha a congressus magáévá tette volna a határozatokat, melyek közül *Singeré* különösen kitűnt határozott socialista irányánál fogva, a mennyiben a nyolcz órai munkaidő fokozatos behozatalát czélozta. Jellemző, hogy ez

a része a sectio határozatainak legerősebb ellenzéssel az angol és amerikai tagok részéről találkozott. A XIX. sectio határozatait *Adler* dr. védelmezte meg nagy buzgalommal, de siker nélkül, mert végre is *Loew* dr. kénytelen volt a XIX. sectio összes határozatait visszavonni s azok fölött a szavazást mellőzni kérte.

Természetesen az ily incidensek, valamint sok más egyéb is, az ily congressusok céljait sok tekintetben platonikusoknak mutatják a positiv törvényalkotás eredményeire nézve.

Egész másban kell azonban keresnünk a nemzetközi congressusok theoretikus fontosságát, nem azok határozataiban, melyeknek végrehajtására hiányzik az államok nemzetközi vonatkozásaiban a jogkényszer. Ezért nem tarthatjuk célhoz vezetőnek a konstantinápolyi kiküldött *Zanni bey* azon indítványát sem, hogy „nemzetközi egészségügyi hivatal“ szerveztessék Bern vagy Brüsszel székhelyvel s ellátva minden eszközzel az orvosi és technikai ellenőrzésre, melynek állandó jövedelemforrását rendszeresített egészségi passzus után szedendő díjak képeznék minden utazásnál.

Ha az egészségügy nemzetközi rendezését tényleges alapon akarjuk kezdeményezni, akkor nézetünk szerint mindenekelőtt oly organumokról kell gondoskodni, melyek fokozatos alapon biztosítják az államok belevonását az általános európai hygienikus érdekek cselekvéskörébe. Ilyenekül pedig csak az *önálló egészségügyi ministeriumok* kínálkoznak, melyek már kiindulási pontjuknál fogva természetesebb átmenetet képeznének egy nemzetközi hygienikus intézmény szerves kiépülésére, a mellett, hogy a legfontosabb nemzeti érdekek közvetlen szolgáltatára is hivatva volnának a maguk autonom hatásköreikben.

I R O D A L O M.

A „*Revue Occidentale*“ című folyóirat folyó évi szeptemberi számából érdekesnek találjuk közölni dr. *Lacassagne*-nak, a lyoni orvosi facultás tanárának azon beszédét, melylyel a Lyonban, folyó évi június hóban tartott rabsegélyző-egyletek congressusát megnyitotta.

A beszéd szószerint a következő :

Valahol olvastam, hogy egy genuai dogetól, ki Versaillesban a nagy király (XIV. Lajos) fényes környezetében megjelent, egy udvaronc azt kérdezte, hogy mi ötlük fel legjobban neki az udvari pompában; mire így felelt: „A mit itt legkülönösebbnek találok, az az, hogy magam itt vagyok“.

Én is olyformát érzek, mikor e congressus elnöki helyét elfoglalom, s csak az nyugtat meg, hogy e széket csak rövid időre foglalom el olyanok elől, kik nálam több competentiával és tekintélylyel rendelkeznek.

Kétségkívül némileg törvényszéki orvostani tanárságom érdemelte ki részemre ez előnyt, de sokkal inkább az, hogy a lyoni börtönök felügyelő bizottságának alelnöke vagyok.

Új functiómnak egyik legkedvesebb kiváltságának tekintem azt, hogy elmondhatom: Uraim, üdvözlöm önöket; a congressus szervező bizottsága nevében biztosíthatom önöket, hogy nagy meglegedésünkre szolgál önöket körünkben üdvözölhetni.

Önfeláldozás és könyörület emberei, önök nem fogják úgy érezni magukat Lyon városában, mint idegenben, mert itt a köznagyilelkűség megnyilatkozásai és intézményei gyakoriak és változatosak. Mi itt nagyra becsüljük a szellemi munkákat, de még nagyobb becse van előttünk a szív sugallta munkálatoknak.

Mi nem viseltetünk korlátlan bizalommal az értelem souverain hatalma iránt s jobb szeretjük az érzelmet tekinteni az élet legfontosabb sarkkövének.

Oly korszakban élünk, hol senki sem lévén megelégedve a társadalom jelenlegi helyzetével, mindenki annak javítására törekszik.

Némelyek e célra eszméket, reformterveket, agyrémeket vagy éppen deliráló elmefuttatásokat produkálnak; mások ellenben szó nélkül és a jutalom minden reménye nélkül feláldozák e nagy célra vagyonukat, idejüket, sőt még életüket is. A jövő generációk pedig élvezik majdan a jóság s az önfeláldozás által felhalmozott kincseket.

A tudomány nem képes minden szükségletet kielégíteni, az ipar képtelen valamennyinek tevékenységét foglalkoztatni. Sociológiában úgy mint biológiában, az érzelem, más néven a szív, erősebb mint az ész vagy a jellem.

Őnök azt különben megértik, hisz folyton gyakorolják és cultiválják a két sociális érzelmet: a solidaritást s a continuitást.

Ellenkezőleg hovatovább jobban szaporodnak a felszólalások s a modern társadalom mindinkább s inkább reagál az absolut individualismus ellen, vagyis az ellen, a mit a mult században, nem minden fenhéjázás nélkül, az *ember jogainak* neveztek. Napjainkban a jog szónak már nincs az az értelme. Tudjuk nagyon jól, hogy vannak egymás iránti kölcsönös kötelezettségeink, vagy, a mint Comte Ágost mondja: „Ézentúl senkinek sem lehet más joga, mint az, hogy mindig tegye meg kötelességét.“

Éppen azért nem kell az embereket úgy tekinteni, mint egyes egyedeket, mint izolált lényeket, hanem mint egy és ugyanazon organismus részeit. Éppen ez elvekből kifolyólag nekem a bűnről s a bűnösökről más a felfogásom, mint Lombroso collégámnak.

A turini törvényszéki orvostan tanárának véleménye szerint ugyanis az örökölhetőségnek, s még a legtávolabbi korba visszaható atavismusnak is, a bűn létrehozásában igen jelentékeny szerepe van.

Lombroso kezdetben azt tanította, hogy a bűnös nem más mint egy a modern civilisatióba tévedt vadember; egy a

praehistorikus korszak világából hirtelen közibénk cseppent, vagyis inkább visszatért ember, fölruházva a negyedkorszakbeli ember minden ösztönével és szenvedélyével.

Néhány évvel később, mikor jobban belemélyedt tárgyába, ez az első benyomás sokban módosult, és Lombroso, nagy mennyiségű statisztikai adatokra, mérésekre és százalékszámokra támaszkodva, azt tanította, hogy a született gonosztevő nem más mint egy pathologikus ember, a kin bizonyos boncztani jellegeket s egyéb sajátosságokat lehet észlelni, melyek, igaz, a tisztességes embereknél is előfordulnak, de nem oly gyakran s nem oly állandón. Végre, harmadik felfogásában, a gonosztevőt egyszerűen morális örültnek tekinti s kijelenti, hogy a született gonosztevő valószínűleg nem is egyéb epileptikus betegnél.

A francia iskola, mely Gall, Broussais, Morel és Despine nyomain halad, különböző elveket vall és más következtetésekre jutott el. Mi nem ismerhetjük el ezt a fatalismust, vagy ha úgy tetszik: ezt az eredendő hibát; a mi véleményünk inkább az, hogy a társadalom képezi s készíti elő a gonosztevőket.

E tekintetben két tényező létezik: az egyéni s a társadalmi tényező. Ez utóbbi a fontosabb. Az individualis tényezőnek korlátolt befolyása van csak. Nem fér ahhoz kétség, hogy a gonosztevőknél bizonyos physikai és morális anomaliákat s hibákat lehet megállapítani. De hogy e jelek egyedül magokban nem jellegzik a criminalitást, világosan mutatja az a körülmény, hogy más embereknél is fellelhetők.

Mikor a pathologikus oldal túlnyomó vagy túlsúlyra vergődik, akkor örülttel van dolgunk s nem büntetéssel. Azonban valamely bűntény borzalmassága, vagy az azt kísérő iszonytató körülmények nem nyújtanak elegendő alapot arra a feltevésre, hogy egy eszevesztett vagy lelki egyensúlyából kibillent egyén ténykedésével van dolgunk. A romboló ösztön bármily vérlázító megnyilatkozásai nem jogosítanak fel arra, hogy elkövetőjüket a *beteg* méltóságára emeljük.

Az ember születésétől bizonyos arravalóságokkal, ösztönökkel, szenvedélyekkel van felruházva, de nem egyszersmind azzal, a mit *morális érzéknek* nevezünk. Az a tehetség, mely arra képesít bennünket, hogy megkülönböztessük mi a jó, mi a rossz egy bizonyos társadalomban, következménye, okozata

az ama bizonyos társadalmi milieu-höz való alkalmazkodásnak, az abban való életnek. Ezért van, hogy ez a morális érzék az idők folyamában s a helyek szerint változik. Ez a sociális érzelem, jó tulajdonságaival és hibáival, egy bizonyos korszak erényeivel s balvéleményeivel, szokásaival, sőt előítéleteivel is összefügg s velök együtt módosul.

A bűntényt tehát így definiálhatjuk: *minden, egy emberi csoportosulásra nézve kártékony cselekedet*. Tudjuk továbbá, hogy az erkölcsi személyiség háromféle alakban nyilvánul: érzelmek, értelem és tevékenység útján. Ezen manifestatiók egy-egy alakjának túlsúlyát a közhasználat már rég szentesítette, megkülönböztetvén szellemes, jellemes és jószívű embereket.

Szintügy megkülönböztetjük a büntetéseket is, a szerint a mint ténykedések gondolatokban, cselekedetekben vagy érzelmekben nyilvánul.

Mondották azt is, hogy a társadalom úgy hozta létre az erényeket és bűnöket, a mint czukrot vagy gálíczkövet termel.

Helyesebben fejezhetjük ki ezt szerintem, mondván, hogy valamint a legtöbb élő testnek, úgy a társadalomnak is megvannak parasitái és mikrobái. Ezek a gonosztevők.

Ezen a téren az összehasonlítások maguktól kínálkoznak. Ki nem hallotta önök közül, hogy a mikrobák kétfélék, t. i. aërobiák, azaz olyanok, melyek csak a levegőben élnek, és anaërobiák, melyek az élelyt nélkülöző közegekben szaporodnak el. Éppen úgy vannak gonosztevők, kik világos nappal gyakorolják mesterségöket, míg mások csak éjjel működnek, elvonulva élnek sötét és fertelmes lebujaikban.

Vannak kórnműző mikrobák, melyeknek hatása a szervezetre abból áll, hogy működési zavarokat támasztanak és detritust hagynak maguk után. Ezek a detritusok veszedelmes méreganyagok, melyeket ptomainoknak nevezünk.

Ámde lehet-e feltennünk, hogy a fékevesztett börzespeculációk, a férges finansiális vállalatok, a lófuttatási fogadások s a házárd kártyajáték szenvedélyei büntetlenül foglalnak tért a társadalomban, s a nélkül, hogy maguk után desorganisáló erjedési anyagot hagynának? Ezek, nézetem szerint, a társadalmi ptomainok.

Tudjuk továbbá, hogy léteznek oly saprogén mikrobák, melyek rothadást idéznek elő, s más olyanok, melyek indif-

ferensen élnek a szervezetben, egész addig, míg egy véletlen körülmény kedvez elszaporodásuknak vagy provokálja mérgeességüket.

Szintúgy a társadalmi milieu is a kriminalitás tenyésztő folyadéka (bouillon de culture). A gonosztevő a mikroba, azaz olyan elem, a mely csak akkor emelkedik fontosságra, mikor megtalálja a bouillont, mely erjedésbe hozza.

De nem akarom tovább folytatni az összehasonlításokat, melyeket, reményilem, megbocsátanak egy kriminalista orvosnak. Csak azt akartam bebizonyítani, hogy egy társadalom egészségi állapotának megítélésére jobb criterium az erkölcsök állapota mint a törvények iránti tisztelet.

Bizonyos ugyanis, hogy soha, semmiféle korszakban a törvény elleni vétségek nem voltak gyakoriabbak mint ma; a kriminalitás mindenütt növekvőben van, a statisztika apadást feltűnítő csalékony kimutatásai daczára, és a recidivák száma is mindenütt folytonosan növekedik. A börtönök és fegyházak tehát semmi hatással sincsenek azokra az emberekre, kik ott büntetésidejüket kitöltik? A bűnös börtönbe kerül. Hogyan fogja ott magát viselni? Az első órák, az első napok, az egyének különböző hajlamai szerint, a kétségbeesésnek, a magábatérésnek, a jól kiérdemelt és sokszor óhajtvá várt pihenésnek, a hosszas semmittevésnek vannak szentelve.

A kétségbeesés csak a véletlen s az alkalmi büntetéseket sujtja, a gonoszok és elvetemültek nemcsak nem esnek kétségbe, de még lelki furdalást sem éreznek. Az öngyilkosság, mely nem egyéb mint a morális tönknek egy neme, kínálkozik akkor mint a szabadulás útja, de a velleitás nem elegendő; a megrögzött gonoszoknak meg éppen eszökbe sem jut az a kibúvó.

A legtöbb rabnak a börtön nem egyéb mint a bűnökben való tökéletesbülés iskolája. Némelyek közülök úgy tekintik azt, mint egy fájdalmas incidenst az élet folyamán. Sokaknak, kivált napjainkban, nem más az, mint egy nyugvópont, egy olyan esély, mely a kalandok sorában nem éppen a legkellendőbb. Nem fér ahhoz kétség, hogy a magánzárka jótékony hatást gyakorol; ha tartamát nem nyújtják ki túlsokáig, hatalmas csillapítószert képez az s csaknem kivétel nélkül valamennyi rabnak előnyére van.

De a közös börtönélet valóságos pokol. A rossz termé-

szetűek még jobban elvetemednek és megmértelyezik még a kevésbbé romlottakat is.

Ha nem tartanék tőle, hogy paradoxonnak fog sokak előtt feltűnni állításom, úgy azt mondanám, hogy a börtön csakis azokra nézve jár haszonnal, kiket már maga a büntetés gondolata is megjavít, ellenben a valódi gonosztevőkre semmi néven nevezendő jótékony hatással nincs. Ezeket a veszedelmes lényeket, igaz, ideig-óráig elkülöníti a társadalomtól, de csak azért, hogy annál elvetemültebben s romlottabban bocssássa őket ismét közforgalomba.

Lássuk, mi történik a rabbal kiszabadulása után. Lehet, hogy ha azok kategoriájába tartozik, kik pillanatnyi felhevülés vagy rossz impulsió hatása alatt botlottak a rossz ösvényre, s csak véletlenül sülyedt a bűn fertőjébe. Az ilyeneket támogatni, igazgatni és tanácsolni kell, sőt segédkezet kell nekik nyújtani abban, hogy ballépésöknek még emlékezete is eltörldődjék. A valódi gonosz vagy elvetemült rab azonban gyógyíthatlan; reá nézve a rabsegélyző s egyéb humanitárius egyletek jóakarata és buzgalma tökéletesen kárba veszett. Az ilyen azonban van, hogy minél gyakrabban s minél tovább éldegéljen az ő rovásukon; nincs más mentség mint őket a munkához szoktatni. Egyedül a munka képes emancipálni az erkölcsileg elzüllötteket, s csak arról lehet mondani igazán, hogy a bűn fertőjéből kilábolt, a ki a munkában keres és talál menedéket.

Vannak olyanok, kikre e jótékony befolyásnak nincs fogantja. Ezeknél, mintha az akarat paralysálva volna. Itt már hasztalan minden; semmi sem képes a helyes útra téríteni a büntől elkényszeredett, a nyomortól elbutult, az élet véletlen esélyeihez szokott máról holnapra tengődő existenciákat. Ezek a társadalom ellenségei, antisociális lények.

De vannak azonkívül még gyengék és élehetetlenek. A szabadság nem minden embernek való, bármennyire erősítsék az ellenkezőt. Olyan az mint az újbor, mely a fejbe száll és elkábít, s a mellett mindenféle helytelen impulzusnak tárt kaput nyit.

Mi türés-tagadás, be kell vallani, hogy vannak olyan emberek, kik képtelenek arra, hogy helyesen irányozzák önmagokat. Régen, a letűnt századokban az ilyen félenk, tétovázó egyének, kik vi-szariadtak a társas élet bajaitól, kedvezőtlen esélyeitől, menhelyet s nyugalmat találtak a középkori monostorok celláiban.

Mire számíthatnak mai napság? A börtönre. Valjon a társadalom nem ajánlhatna-e fel nekik tisztességesebb s főleg civilizációinknak megfelelőbb menedéket?

Őnök épp oly jól tudják mint én, hogy a mentség, melyet a gonosz hajlamú emberek mellett unos-untig felhoznak, az, hogy az illetők szerencsétlenek. Mindnyájan abban fáradunk, hogy minél jobban leszállítsuk ezek számát, s a jó embereknek valamennyinek a közjóra irányuló eme ligába kellene összeállniok.

A nagy társadalmi kötelességek teljesítésére mozgósítani kell a nagy társadalmi erőket. Nem szabad helyt engedni a tespedő s előre nem látó fatalismusnak. Cselekedjünk s mások is majd segélyünkre sietnek.

Algirban egy ízben a következő adomát hallottam.¹ Egy jámbor arabs tevéjét a mecset bejárata mellett hagyta s belép-vén a szentélybe, így kiáltott fel: „Allah, ime imádkozni jövök ide s ez alatt tevémet gondviselésedre bízom“. Mire Allah, imígyen felelt: „Eredj és kösd meg erősen tevédet a szomszéd fához, azután gondviselésem majd foglalkozik vele“.

Pedig minden erőlködés sikertelen marad, ha azokat az okokat, melyek az értelmi és morális süllyedést előidézik, nem sikerül gyökeresen eltávolítani.

Kötelességem késztet rámutatni ez okok legfőbbjére: az alkoholismusra. Hogyan lehetne gátat vetni e mindent elnyeléssel fenyegető áradatnak? Nem-e hiábavaló minden fáradozásunk, a végből, hogy a gyengék bátorságát felemeljük, elhátározásukat megszilárdítsuk, erkifejtéseiket istápoljuk, ha másfelől meg tétlenül kell szemlélnünk, mint emelkedik lassan, de biztosan és végzetszerű haladásban az új generációkban az ener-váltak s a tébolyodottak arányszáma, a szeszes italok mérték-telen élvezete folytán.

Ennek a bajnak az orvoslása nem foglalkoztatja még a kormányok s a közönség figyelmét. Pedig már jó volna vele alaposabban foglalkozni. Mert hiszen a sociális testnek nyava-lyája ez, annak a testnek, melynek minden egyes része solida-ritásban van egymással, a melyre tehát joggal alkalmazható a Hippokrates-féle elv:

Consensus unus, concursus unus, conspiratio una.

* * *

K—n.

¹ *Lacassagne* dr. előbb az algiri orvosi fakultásnak volt tanára.

A „*Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*“ H. Ebbinghaus- és A. Königtől szerkesztett folyóirat az évi 2—3-ik kettős füzetében figyelemreméltó cikket találunk *Helmholtztól*: „*Über den Ursprung der richtigen Deutung unserer Sinneseindrücke*“ cím alatt. A régibb philosophok és psychologok hajlandók voltak mindent, a mi érzéki észrevételi képeinkben minden eszmélés és gondolkodás nélkül és mégis mindenkinél egyforma módon jön létre, a *perceptio* fogalma alá sorolni, és az idegrendszer szerves berendezésének közvetlen eredménye gyanánt tekinteni, melynél még az ú. n. alsóbb pszichikai folyamatok, pl. az emlékezés közreműködését is teljesen figyelmen kívül hagyták. Ezzel szemben Helmholtz kimutatja, hogy vannak képzetek, melyek szintén minden eszmélés és gondolkodás nélkül jönnek létre, de a melyeknél az idegrendszer működése mellett az alsóbb pszichologiai folyamatok közreműködését mégis el kell ismerni. Fejtegetéseinek végeredményét következő három pontba foglalja össze: 1. az ember veleszületett természetének hatásaképpen csak reflex-mozgások és ösztönök vehetők fel; 2. a szemléletek képzésénél az emlékezés öntudatlan munkájával létrejött inductiv következtetések játszanak kiváló szerepet; 3. kétséges, vajjon a felnőttek képzetkörében egyáltalán találhatók-e olyan ismeretek, a melyek más forrásból fakadnának.

A 4-ik füzetben W. Preyer „*Die Empfindung als Function der Reizänderung*“ cím alatt közli e kérdésre vonatkozó észrevételeit, s főleg azon, lélektani szempontból kiválóan érdekes problémával foglalkozik: vajjon a belső ingerek, melyek az ideges központokra hatnak, ugyanazon törvényeknek hódolnak-e, mint a külső ingerek? E végből számos kísérletet hajtott végre, tapasztalatokat gyűjtött és sikerült constatalnia, hogy a külső ingerek törvénye a belső ingerekre nézve is áll. Az mindenesetre bizonyos, hogy a légzési centrumok és a velők összekötött görcscentrumok feltétlenül alávetvék az idegingerlés általános törvényének. Legszembetűnőbben mutatja ezt az elvérzésnél egyébként csalahatatlannul görcsöket létesítő ingerek hatástalan volta, azon esetekben, a melyekben ez a folyamat hosszú időközre van kinyújtva. Az ú. n. epilepsoid rángatózások, melyek gyors elvérzésnél állandóan jelentkeznek, teljesen kimaradnak, ha az állat lassan vérzik el. A miből világos, hogy lassú és folytonos elvérzési folyamat, az erős centro-motorikus ingert teljesen hatástalanná teszi.

Ugyanezen folyóirat eddig megjelent 1—4. füzetében a következő philosophiai munkák vannak ismertette. Az 1. füzetben: *J. Volkelt*: Psychol. Streitfragen. Art. III. Paul Natorps Einleit. in die Psych., ism. Wreschner (Berlin); *Lange*: Über eine häufig vorkommende Ursache von der langsamen und mangelhaften geist. Entwicklung des Kindes. Berlin, 1893., ism. Umpfenbach (Bonn); *Sachs*: Vorträge über Bau und Thätigkeit des Grosshirns und die Lehre von der Aphasie und Seelenblindheit. Breslau, 1894., ism. Ziehen (Jena); *Mauxim*: Quelques mots sur le nativisme et l'empirisme, ism. Höpfner (Berlin); *Külpe*: Das Ich und die Aussenwelt. Philos. Studien. Bd. VII., ism. Stern (Berlin); *Resl*: Zur Psych. der subj. Überzeugung, Zeitschr. f. Welt Philos. Bd. XX., ism. Wreschner (Berlin); *Krafft-Ebing*: Hypnotische Experimente, Stuttg. ism. Umpfenbach (Bonn); *Williams*: A Review of the Systems of Ethics, founded on the Theory of Evolution, London. ism. Runce (Gr. Lichterfelde); *Beutivogni*: Anthropol. Formula für das Verbrecherthum. Leipz., ism. Umpfenbach (Bonn). — A 2., 3. kettős füzetben: *Kurella*: Naturgeschichte des Verbrechers; *Bär*: Der Verbrecher in anthrop. Beziehung; *Lombroso und Ferrero*: Das Weib als Verbrecherin und Prostituirte; *Näcke*: Verbrechen und Wahnsinn beim Weibe stb., ism. Pelman; *Langer*: Psychophysische Streitfragen. ism. Müller (Göttingen); *Lehmann*: Über die Beziehung zwischen Atmung und Aufmerksamkeit. Philos. Studien. Bd. IX., ism. Götz Mensius; *Bourdou*: La sensation du plaisir. Rev. philos. Bd. 36, ism. Cohn (Leipzig); *Pick*: Beiträge zur Lehre von den Störungen der Sprache. Arch. f. Psychiatrie XXIII., ism. Goldscheider (Berlin); *Gossen*: Über zwei Fälle der Apathie u. o. ism. Wallaschek (London); *Pierre Janet*: Der Geisteszustand der Histerischen, ism. Liebman (Bonn); *Schrenk-Notzing*: Der Hypnotismus im Münchener Krankenhause. Leipzig, 1894., ism. Pelman; *Mingazzini*: Sul collezionismo nelle diverse forme psicopatice. Riv. di freniatria XIX., ism. Fraenkel. — A 4 füzetben: *Wundt*: Grundzüge der phys. Psychol. Vierte Aufl. Leipzig. 1893., ism. Ziehen (Jena); *Seth*: Psychology, Epistemology and Metaphysics. Philos. Review. I., ism. Stern (Berlin); *Bourdou*: L'expression des émotions et des tendances dans le langage. Paris, 1892., ism. Bruchmann (Berlin); *Bryan*: On the development of voluntary motor ability. Amer. Journ. of Psych. V., ism. Placzek (Berlin). —rr—

A „*Revue philosophique*“ 8-ik (augusztusi) füzete gazdag a bölcslelettudomány legújabb kérdéseit érintő jeles tanulmányokban. hogy csak *Delboeuf* nagyfontosságú cikksorozatának folytatását említsük fel mindenekelőtt: „a régi és az új geometriáról“. Kiindul a geometria alapvető fogalmainak egymástól annyira eltérő meghatározásaiból, p. o. Euklides és Legendre-nál s ennek constatalása után azt kérdi: vajjon ha egy tudomány elvei magyarázatánál ily nagy eltérésekre találunk, lehet-e azokat véglegesenek és kifogásolhatatlanoknak neveznünk?

Új meghatározásokat keresve, *Delboeuf* mindenekelőtt tisztába akar jönni azzal, hogy kétféle meghatározásokról lehet szó. Vannak meghatározások, melyek úgyszólván konstruálják a meghatározandó tárgyat. Ilyenek a geometriai meghatározások is túlnyomólag. Vannak aztán meghatározások, melyek tisztán leírók, azaz a tárgy fölismerésére szolgálók; ilyenek a bolygók, csillagok meghatározásai. Mindkét meghatározásnál fődolog, hogy azok egybevárnak.

Hosszú fejtegetései után, melyek során elismeréssel emlékezik meg az euklidesi tételek megvilágítása terén a magyar Bólyai s az orosz Lobacsevszky által elért korszakalkotó eredményről: abban culminál *Delboeuf*, hogy voltaképen számtalan geometria lehetséges, de azok mind Euklides geometriáján alapszanak, s illúzió azok törekvése, kik a geometriának szélesebb alapot, igényeszenek keresni, mint az euklidesi geometria.

A meteuclidianus geometria philosophiai hordereje kétségbevonhatlan, a mennyiben egy fantastikus tér konstruálására vezet, de azért a metageometerek sem ingathatják meg az euklidesi geometria sziklára épített várát, mely még hosszú századokon át lesz hivatva a világnak a számok tudományába való beavatására.

Bourdon az életkor befolyását vizsgálja a rögtönös emlékezőtehetségre (*Influence de l'age sur la memoire immediate*). Észleleteit mintegy 100 iskolai növendéken tette, a 8-ik és 9-ik életév között. A vizsgálatnak nagy fontosságát abban látja, hogy a rögtönös emlékezés szoros összefüggésben áll a figyelem erejével s az öntudat terjedelmével, a lélek e két leglényegesebb tulajdonságával.

Eljárását akként intézte, hogy például elmondott tisztán és egyetlenegy ízben egy bizonyos számsort, melyet a tanítvány-

nak azonnal ismételnie kellett. Öt, előre megállapított csoportot vett föl: számokat, betűket, egytagú, kéttagú és háromtagú szavakat. A számokat egyenkint ejtette ki, p. o. hat, kettő, öt, három, nyolcz, nem pedig hatvankét ezer ötszáz harmincznyolcz.

A számsort, betűsort stb. mind növekvő arányban alkalmazta; így áttért 4, 5, 6, 7, egész 8-tagú számokra is. Kivételesen ezen túl is próbálkozott, de úgy találta, hogy a nyolczas számsort a rögtönös emlékezet a jelzett életkorokban nem haladja túl, sőt el is csak ritkán éri.

Nem szükséges hozzátenni, hogy a szám- és betűsorok feladásában a rendes 1, 2, 3. abc sortól eltérő combinatiók képeztek az alapot. A betűknél csak egytagúakat használt, azaz az „y” és „w” kizárásával. A szavak feladásánál főnevek, mellénevek, igék jöttek alkalmazásba, ügyelve arra, hogy egymást követő szavak eszmetársításra ne nyujtsanak alkalmat. Íme pl. egy hat szóból álló kéttagú csoport: „papir, kendő, lárma, czipő, tollkés, vinni”.

Ügyelettől volt Bourdon továbbá arra is, hogy a feleletben a tanulók kerüljék a rhythmikus, ütemszerű betanulást, az ilyen éneklő rigmosos feleleteket nem vette figyelembe. Előadása, kimondása sebessége tekintetében nem használt semmi időmérőt, de meglehetősen hozzászoktatta magát a kimondás egyenletes gyorsaságához. Ehhez képest azt tapasztalta, hogy hat számot körülbelül 3·6 másodperc alatt, hetet pedig 4·4 másodperc alatt mondott ki.

Végül, hogy a kifejlendő eredményeket viszonyíthassa, fölkerlte a növendékek tanárait, hogy osztályozzák a tanítványokat értelmes, közepes értelmességű és értelmetlen minősítés szerint. A priori is bizonyosnak vette ugyanis, hogy az értelmesség egyes arányban áll a rögtönös emlékezőtehetséggel, vagy legalább is ezen emlékezőtehetség közepes fokát feltételezi.

Az elért eredményeket Bourdon tanulságos táblázatba foglalta össze, melyet csak főbb vonásaiban reproducálunk itt. Kitént, hogy a hibátlanul elmondott szám-, betű- vagy szótagsorok percentszáma folytonos emelkedést mutatott 8-tól a 14 évig; a 14 éves életkortól azonban majdnem semmi emelkedés nincs.

A 14 éves kornak, mint a serdültség korának jelentősége pszichologiailag elvitázhatatlan. E korban hat számjegyű próbánál az elért kedvező eredmény legmagasabb százaléka 90 0/0.

Nyolcz számnál szintén a 14 éves korban találjuk a legmagasabb arányt, 33⁰/₀-ot. Ugyanazon korban hét számmal tett kísérleteknél a pontos feleletek 43⁰/₀-ot tettek ki, míg a maximumot, 46-ot a 18—20 év közti életkorban találjuk.

A mi a *betűk* emlékezet utáni elmondását illeti, hat betűnél a correct utánmondások száma 8—10 éves korban átlag 19⁰/₀, 11—13 évig 37⁰/₀, 14—20 évig átlag 57⁰/₀. Hét betűnél correctül mondtak utána a tanulók 10—13 éves korban átlag 17⁰/₀ esetben, 14—20 éves korban átlag 39⁰/₀ esetben. Nyolcz betűnél 13—16 éves kor közt száz közül 20 esetben volt hibátlan a felmondás, 17—20 év közt az esetek átlag egyharmadában.

Következtek az egy-, két-, háromszótagú szavakkal való kísérletek, melyek mindenikéről Bourdon kimerítő, a legapróbb árnyalatokat is figyelmes observálás tárgyaivá tevő statisztikát közöl. Azután összehasonlítja a számok, betűk és szavak emlékezeténél előforduló különbségeket, melyekből kiténik, hogy a gyermekek a számokat könnyebben ismételték, mint a betűket. Ellenben a nehézségben nincs számottevő különbség egytagú, kéttagú vagy háromtagú szavak közt, tehát a szótagok száma nincs befolyással az emlékezet könnyűségére.

Mindent összevéve, constatálja Bourdon, hogy a rögtönös emlékezet 8—20 évig növekedőben szokott lenni, különösen észlelhető a fejlődés 8—14 évig, 14—20-ig már kevésbé. Ismétli azt is, hogy az értelmesség és rögtönös emlékezet közt elvitázhatatlan a szoros kapcsolat, a kiket értelmeseknek szoktak qualificálni, azok rendszeren rögtönös emlékezőtehetség dolgában is meghaladják a közönséges mértéket.

Dürkheim a sociologiai methodus szabályait kutatja („Les règles de la methode sociologique“), kétségbevonva, hogy az összehasonlító methodus különféle módjai egyaránt bizonyító erővel bírnának sociologiai kérdésekre alkalmazva. Így a megegyezés és eltérés módszere, habár a physikai, sőt a biologiai tudományok világában is a gyakorlati demonstrálásra elégségesnek vehető, alig értékesíthető a sociológiában a jelenségek szerfölött bonyolult természeténél fogva. Mivel lehetetlen számba venni mindazokat az eseteket, melyek egy társadalom keretében előfordulnak, vagy története folyamában egymást követték; azért arra sem lehet következtetni csak megközelítő módon sem, hogy

két nép minden tekintetben megegyezték, vagy különböztek egyen kívül. Ily demonstrációk csak oly conjecturákra jogosíthatnának fel, melyeknek semmi tudományos értéke nincs.

A sociologia methodusa független minden philosophiától, mert hiszen épp a nagy philosophiai tanokból támadt s mindig ahhoz a rendszerhez alkalmazkodott, melylyel együtt járt. Így volt egymásután pozitivistikus, evolutionistikus, spiritualistikus; holott egyszerűen sociológiának kellett volna maradnia s egyaránt távoltartania magát a metaphysikusokat táborokra osztó nagy hypothesisektől. Minden, a mit kívánhatunk tőle, az, hogy a causalitás elve a társadalom tüneteire is alkalmaztassék. S még ezt az elvet sem ismerheti el rationalis szükségképeniségnek; csak tapasztalati postulatumnak, az indokolt inductio eredményének. Tekintve tudniillik, hogy a causalitás törvénye beigazolódtott a természet jelenségei más köreiből, s progressive kiterjesztette uralmát a biologia világára is, jogosítva vagyunk elvárni, hogy a társadalmi eszmék körében is igaznak bizonyuljon.

A sociologiai tudomány ezen felszabadulásában egyébiránt a bölcelet is érdekelve van. Mert mindaddig, míg a sociolog kizárólagosan mint philosophus tekinti a társadalmi folyamatokat, csak legáltalánosabb oldalairól figyelheti meg azokat, a melyről leginkább hasonlítanak a világegyetem más jelenségeihez. A mily arányban specializálódik, abban az arányban fog eredetibb anyagot szolgáltatni a bölceleti reflexióhoz.

Az így értelmezett sociologia — folytatja Dürkheim — nem lesz sem individualistikus, sem communistikus, sem socialistikus, sőt ignorálni fogja e theoriákat, melyeknek el sem ismerheti tudományos értékét, mert nem a tények kifejezésére, hanem újjáteremtésére törekednek. Igaz, hogy kutatásai végpontján azért szükségkép szemben fogja találni magát e kérdésekkel is. De éppen mert csak ebben a stádiumban fognak előtte jelentkezni, megtisztulva az ephemerismus hazug világitásától: éppen azért megoldásuk is más fog lenni, mint a melyre a pártszellem vezette a tények vizsgálóját.

Mivel pedig a sociologia nem függeléke semmi más tudománynak, hanem önálló, külön egész, tehát éppen azért a társadalom lényegisége ezen sajátos alkatrészének tudata oly fontos a sociologusra nézve, hogy csak egészen önálló sociologikus cultura készítheti elő a talajt a társadalom nyilvánulati tényeinek

megértésére. Gyakran tapasztalták és érezték, hogy a tünetnyek, rendkívül bonyodalmas összetételük miatt, alig alkalmasok a tudomány tárgyalására máskép, mint egészen kivetkőztetve pszichikai vagy szerves elemeikből, tehát tulajdonképeni természetükből. Dürkheim még az ellen is tiltakozik, hogy a tények és jelenségek *sui generis* immaterialitását a szintén bonyolult pszichológiai tünetenyekre vezessék vissza, annál inkább, hogy az olasz iskola módjára a szerves anyag általános tulajdonságaiban oldják fel. Egy társadalmi tény csak egy másik társadalmi tény által magyarázható — végzi Dürkheim — s ennél fogva elérkezettnek látja az időt, hogy a sociologia lemondjon világias sikereiről s felöltse azt az esoterikus jelleget, mely minden tudományt megillet.

A physiologico-pszichológiai laboratorium munkálataiból a fűzetben *Edgard Milhaud* tollából veszünk egy alapvető tanulmányt a „látásbeli képek külső megrögzítéséről“ (*La projection externe des images visuelles*). A kérdés tulajdonkép egyike a pszichologia legtitisztázottabb kérdéseinek. Taine megmutatta, hogy a kép egy megújult *sensatio*, mely gyöngébb és kevésbé körülményes az eredeti *sensation*-nál; Maury a feladathoz becses adatokkal járult az álomélethez vett tapasztalatokból; Galton szintén jelentékenyen gazdagította a kérdés irodalmát; míg legújabbban Binet és Feré a hypnotizáltaknak suggerált hallucinációk eredményeiből világitotta meg a lélektani kutatások ez érdekes pontját.

Galton szerint a legtöbben a belső képet határozatlan irányban látják, mások ellenben a valóságnak megfelelő távolságban. Létezik egy ritka, de Galton szerint elsajátítható tehetség: az, hogy valaki egy belső képet egy darab papírra vetve rögzítsen meg.

Milhaudnak huszonöt esetben föltett s különböző egyénekhez intézett kérdéseiből azonban az derül ki, hogy a látásbeli képek nem mindig azonos módon localizáltaknak, hanem a localizálásnak két főmódja létezik, melyek két külön *typus*-t alkotnak egyéni *praedispositió*-juk szerint; azonban *objectiv* föltételek néha egyiket a másik *typus*- irányában módosíthatják.

Általánvéve bizonyos egyének, ha egy tárgyra, személyre, vagy meghatározott helyen fekvő épületre figyelmeztetjük, képzetüket ugyanazon irányba helyezik, a hol lenni gondolják az illető személyt, tárgyat vagy épületet, még pedig a köztük levő távolság érzetével, elannyira, hogy képesek megmondani, hogy

jobbra, balra, maguk előtt vagy maguk mögött látják-e a kérdéses tárgyat. Ezt a módját a localisálásnak, melylyel valaki egy tárgy helyzetét saját álláspontjához viszonyítva határozza meg, *önmagához viszonyított localisatió*nak nevezi Milhaud.

Vannak ellenben mások, kik mihelyt egy tárgy, személy vagy épület nevét kiejtjük, azonnal elvesztik tényleges helyzetök és a tárgytól őket elválasztó távolság érzetét, s mintegy pszichológikus helyváltoztatás útján, rögtön az illető tárgy közelébe helyezik magukat. Ez a *tárgyhoz viszonyított localisatio* — mint Milhaud meghatározza.

Ez tehát az a két lényeges typus, melyet Milhaud megállapíthatónak vél a látásbeli képek localisatiója tekintetében. Azonban e két typus — mint már mondtunk — annyiban elegyül egymással, hogy bizonyos körülmények az egyik kategóriába tartozó egyéneknél is a másik kategóriát jellemző localisálási módot hívhatják elő. Azonkívül a figyelem folytán is átmehet valaki az egyik localisálási vagy rögzítési módból a másikba, valaminthogy ugyancsak a figyelem hatása alatt a kép nagysága is változhat. Ezt majdnem egyhangúlag constatálta Milhaud kísérletei közben mindenik.

De ha a figyelem bizonyos képzeteket nagyítani alkalmas, viszont másokat kiküszöböl. Sőt Milhaud észleletei érdekességéhez tartozik annak constatálása, hogy némely egyének a figyelemtől eltekintve is, bár elképzelni tudnak egy tárgyat előlről, hátulról, jobbról, balról, de nem tudnak *egyidejűleg* képzelni egy tárgyat előlről s egy tárgyat hátulról. Kérdés, hogy a tárgyhoz viszonyított localisatió nál látják-e az észlelők önmagukat is a tárgyak képe mellett? Némelyek határozottan kijelentették Milhaud előtt, hogy ez sohasem fordul elő.

Érdekes további tárgya volt Milhaud kutatásainak, a geographiai pontok localisálása tekintetében folytatott kísérlet. Van a ki szorosan geographiai helyhez nem kötött tárgyakat is geographiailag viszonyít. Valaki így képzelte Nagy Károlyt. Látja Franciaországot a pyrenaei heglánczczal s kissé odább dél felé az Alpokkal, északi Olaszországgal, Schweizczal s távolabb északon a balti tengerrel. Középen egy lovas, köpenyegben, lovának feje északkeletre fordítva stb. Sokan északot maguk előtt, délt hátuk mögött, keletet jobbról, nyugatot balról képzelik, Mások az északi vidékeket mintegy magasabban fekvő látják, a

dél táját pedig lejtős síkban, holott kelet és nyugat egyenlő szintjában látszik előttük. Ez bizonyosan összefügghet azzal, hogy a fali térképek északot fenn, délt pedig alant tüntetik föl.

Mindebből azt következteti Milhaud, hogy a látásbeli képek akkép helyeződnek el az egyénhez viszonyítva, a hogy a tapasztalatban előfordult megfelelő sensatiók helyeződtek el vele szemben, valahányszor tudniillik más képek, más tapasztalatból eredő indító képek nem lépnek közbe, hogy módosítsák a látásbeli képek irányát, vagy ha közbeléptek is, de a látásbeli képekre irányított figyelem háttérbe nem szorítja ezeket, hogy meghagyja a látásbeli képeknek spontán localisatióját.

Még *Jaques Le Lorrain* cikkét kell megemlítenünk: „De la durée du temps dans le rêve“ czímen, melyben Paulhan „L'activité mentale et les éléments de l'esprit“ czím alatt megjelent művének egy passusával folytat rendkívül érdekes polemikát. A könyv vonatkozó helye Maurynek egy álmáról szóló elbeszélését idézi, mely azonban többekkel is megtörtént már.

„Kissé gyöngékedtem — beszéli Maury — és szobámban feküdtem, vánkossom mellett anyámmal. A rémuralomról álmodom, jelen vagyok a vérontásokon, megjelenek a forradalmi törvénytörések előtt, látom Robespierre-t, Marat-t, Fouquier Tinville-t s az egész rettenetes korszak legocsmányabb alakjait, vitatkozom velök, végül sok más esemény után, melyekre csak félig-meddig emlékezem, halálra látom magam ítélve, szekérben visznek roppant csöcselék közepette a vesztőhelyre; fellépek a vérpadra, a hóhér hozzákötöz a deszkához, a bárd aláhull, érzem fejemet elválni törzsétől, a legnagyobb szorongás közt ébredek és akkor nyakamon érzem az ágy tornyát, mely hirtelen elvált és rám esett, éppen a nyakam csigolyájára, mint a guillotine kése. Az egész egy pillanat műve volt, mint anyám is megerősítette, és mégis éppen ezt a külső benyomást vette álmodom oly események kiinduló pontjaul, melyek hosszú láncolatban követték egymást.“

Igy beszéli Maury. Paulhan ehhez még idézi Bonaparte álmát, ki a pokolgép robbanása által okozott ébredése egyetlen pillanatában látta magát a tagliamentói szorosban, hallotta az ellenség ágyúzását, látta az osztrákokat, Károly főherceget, a francziákat stb.

A tény valóban nem új, emlékezetünk szerint már Du Prel idéz hasonló esetet a negyedik dimensio spiritistikus teoriái támogatására, de Jacques Le Lorrain egészen ellenkező szempontból vitatja a kérdést s megpróbálja természetes megoldásra segíteni a kétségkívül érdekes problémát. Semmi tapasztalat nem jogosít fel — úgymond — arra az állításra, hogy az álmélet functionalis hatványozottsága oly mértékben tartassék lehetőnek, hogy egy másodpercznél kevesebb idő alatt az események oly sorozata kövesse benne egymást, melyek még olvasva vagy elgondolva is hatvanszorta annyi időt szükségelnének. Sőt minden arra enged inkább következtetni, hogy az álom alatt a szoroson vett agyműködés ha nincs is felfüggesztve, de legalább is meglazul. Különböző rendszerek, melyek a magasabb szellemi erők központjainak látszanak, megszűnvn működni, a megkívánt energia összege csekélyebb. Ha a vér, mint az élettan tanítja, valóban az életjelenségek egyik alaptámasza, akkor tudva azt, hogy az álomban az agy anemiája áll be, functionalis ereje is azon arányban kell hogy csökkenjen, a mint a vérirrigató meglassul.

Minden, a mit el lehet fogadni — fejt tovább a cikkíró — az, hogy az inhibitorius rendszer működése fel lévén függesztve, bizonyos sensatiók aránytalanul megnőnek s megfelelő képek oly arányt, szint és intensivitást öltenek, mely gyakran meghaladja az objectiv kép erejét. Egy könnyű vérkeringési zavar, légzési akadály, rossz fekvés, emésztési rendellenesség a szörnyszerű, nevetséges és torzképek egész sorát fejt ki.

De azt mondani, hogy az a sokféle jelenet oly rövid idő alatt megy végbe, annyi volna, mint az idegelem molecularis mozgásának a villam vagy fényáram gyorsaságát tulajdonítani. Pedig ily gyorsaság mellett az öntudat mitsem különböztethetne meg, mert mint a physiologiai lélektan körében tett kísérletek mutatják, egy kép földolgozására s egy észrevétel megalkotására is megfogható idő szükséges.

Le Lorrain tehát csak két magyarázatot fogadhat el. Vagy föl kell tenni, hogy az ébredést megelőző féleszméletben Maury logikai láncolatba hozta össze az eredetileg különféle képeket, vagy pedig, hogy az utolsó impressióra építette fel azon pillanatban az elbeszélrt álmot. Megengedi, hogy az ágy

tornyának leesése határozta meg az utolsó képet, de nem az egész álmot. Utóbbit csak a képzelődés hozta utólag közös foglalatba össze.

* * *

Ugyancsak a „*Revue philosophique*“ szeptemberi (9.) füzete következő tartalommal jelent meg: *G. Mouret*: „Le problème logique de l'infini. II. Valeur et grandeur. *Amélineau*: L'idée d'âme dans l'ancien Egypte. Sa genèse et son développement. Observations et documents. Analyses et comptes rendus stb.

Mouret cikksorozatának első részét az általános quantitativ attributumok észszerű kifejtésének szentelte, azon fogalmak magyarázatának, melyeket az exact tudományok kezdetén találunk, s milyenek: az erő, a tömeg, a munka, a hő stb. Kimutatta, hogy ezek közt változhatlan szoros rendnek megfelelő láncolat van, melynélfogva minden attributum utolsó elemzésben hosszúsági, szög- vagy időviszonyokra vezethető vissza, melyeknek alapján csak többé-kevésbé bonyolult funkciója. Így a mechanikus munka az erőből, az erő a tömegből, a tömeg a gyorsulásból, a gyorsulás a sebességből, ez ismét az időtartamból vezethető le.

Egy második szempont a quantitativ attributumok viszonyosságára vonatkozik. Ez két módon érthető. Minden attributum relativ, részint azért, mert a szemügyre veit dolog (tárgy vagy jelenség) és egy más hasonló vagy hasonlótlan s az összehasonlítás mértékéül szolgáló változhatlan dolog közti viszonyból származik, részint mivel egy ellenkező attributumot foglal magába.

A viszonyosságnak első nemét *Mouret* már korábban tárgyalta, ugyanez az, a mit *Mack* a tünemények interdependentiájának nevez. A mi a másodikat illeti, kifejtette, hogy minden gondolkozási actusban, mely egy ítélet vagy észrevétel bevezetését képezi, szükségkép és önként két ellentétes fogalom támad fel, mert valamely még meg nem figyelt megkülönböztető sajátosságának állítása, egy, a körülmények által adott együtességi viszonyban — az anyafogalomban — föltételezi ugyanezen sajátosság tagadásának ha nem is valóságos, de logikai lehetőségét. Ha valamely quantitativ attributumot igyekszünk meghatározni szabotossággal, mindig indítatva vagyunk ugyanakkor a correlativ attributum bizonyos nemét is meghatározni s szimetrikusan ugyanazon alpra állítani, mely correlativ attributum, habár ugyanazon

nemből való, de mint faj, azzal ellentétes. Így jelentkezik a tömeggel szemben a nem-tömeg, a hővel szemben a nem-hő, az erővel szemben a nem-erő. Átvive ezt az igazságot a mennyiség fogalmaira, Mouret ezt így fejezi ki: a zérus és a végtelen egymással ellentétes és egyúttal a végessel is ellentétes fogalmak.

Ugyanazon tulajdonság-nemben tehát egy pozitív al-nem s egy negatív al-nem tartalmazzatik, s a ki föl nem fogja a negatív attributumot, az nem bírhat kellő fogalmával a pozitív attributumnak. Vegyük például a testek tömegtulajdonságát. Ez az anyag minden részének azon állandó attribútuma, akár alá van vetve az erőnek, akár nem, hogy képes módosítani az anyag minden más részének mozgási vagy nyugalmi állapotát. Viszont az attributum az a tény, melynél fogva valami egy közös jegyekkel bíró osztályhoz tartozik. Így a tömeg (a véges tömeg t. i.) a kölcsönösen egymásra hatni képes testek nagy osztályán alapuló attributum.

De hogy az anyag mint tömeg jelentkezzék, szükséges, hogy részei összetartsanak és hogy mozgásaik különbözők legyenek. Ha a mozgás iránya ugyanaz, akkor csak gyorsulásuk arányában különböznek egymástól. Itt már tehát a testek összehasonlítására van módunk a tömeg szempontjából. A gyorsulások egyenlősége vagy egyenlőtlensége a testek közötti ellentétes viszonyoknak ad helyet, mely viszony vagy a tömeg egyenértékének, vagy pedig nem-egyenértékének coefficientse. E szerint a tömeg általános nagy osztálya egyenérték tekintetében bizonyos számú alosztályra oszlik, vagyis ezek a tömeg attribútuma meghatározásaiul tekinthetők, épp úgy, a mint a tömeg is egy még általánosabb attributum meghatározása.

Ezeket a meghatározó egyenértéki viszonyulatokat Mouret értékeknek nevezi. Azonban az érték fogalmával még nincs vége a kvantitatív attributumok logikai tanulmányának, mert az érték csak egy közbeeső, viszonylag concret fogalom, mely a matematika abstractabb fogalmainak szolgál támaszpontjául. Munkája harmadik részében Mouret a *mennyiség* és *mekkoraság* fogalmát tárgyalja.

Három lényeges abstract elemet vesz föl a mekkoraság összetett fogalmában: t. i. a számbeli többséget, a számsorozatot és a számbeli határtalant vagy határozatlant. A két első nem okoz semmi nehézséget, mert teljesen szabatos és tisztázott. Nem úgy a harmadik, mely különböző nevezet alatt fordul elő; Lockenál például végtelen, végtelenség neve alatt. Azt is mondották a ha-

tározatlanul osztható mennyiségről, hogy az nem képzelhető, mivel nem lehet a végtelenig menni, mert a tényleges végtelen meg nem jeleníthető. Mouret a nehézséget akkép kerüli el, hogy a határozatlant a határozottból származtatja le, épp úgy, mint az abstractot a concretből. Szerinte a határozatlan a határozott abstractiója. A mekkoraság fogalmának kiindulási pontja egy közvetlenül célbavett érték fogalma, melyet mindjárt kísér a zérus fogalma. A két fogalom közti hézagot aztán szigorúan megszabott sorban egymásmellé helyezkedő, korlátolt számú értékek sorozatával töltjük ki, mely után ismét megjelölt helyű más értékek foglalnak helyet az elsők közt és így tovább. A mekkoraság végleges fogalma magával vonja a tetszés szerinti számban jelenlevő közbeeső értékek közbeszűrésének állandó lehetőségét, az előbb képzelt más értékek sorozata közé, abstrahálva azok számától.

Mindezek után így határozza meg Mouret a mekkoraság fogalmát. A mekkoraság azon intervallum fogalma, mely egy sorozat minden pontja, legyen bár a legvégső pont és egy önként választott pont, a zérus pontja között fennáll. Megjegyzi ehhez Mouret, hogy általában zérus pontnak a negatív attributum értékét vesszük, a sorozat kezdőpontján. Ha azonban a zérus pont határozott érték, akkor a mennyiségek sorozata szükségkép két külön és ellenkező irányú sorozatra tagozódik. Így a thermometer fokainál, melyeket $+$ vagy $-$ jeggyel különböztetnek meg, a szerint, a mint a lépcsőzet zérusán felül vagy alul vannak.

Utolsó tárgya Mouret tanulmányának, hogy vajjon a matematikai végtelen viszonyulhat-e valahogy a mekkoraság valamelyik fokához. E kérdést tudvalevőleg már Locke és Leibnitz is tárgyalta. Mouret felfogása az, hogy a mekkoraság, mint a quantitativ attributumok értéksorozatának törvénye, nem szorosan vett quantitativ fogalom. Más viszonya nincs a mennyiséggel, mint hogy esetleg ugyanazon tárgyakban kapcsolatosak. Haladhat fokozatosan, de egyfelől a haladás fokai oly egységek, melyeket egymásközt nem lehet összehasonlítani; másfelől a progressiónak állandó és megszabott határa van, mely megfelel a negatív attributum értékeinek. Ez a határ a mekkoraság teljes foka, de nem a végtelen. Az igazi végtelen csak ott létezik, a hol a számban határtalan fokozatok egymással összehasonlíthatók és egyenlőknek ismertetnek föl.

Amelineau „A lélek fogalmáról a régi Egyiptomban“ ad

hosszabb tanulmányt, kutatva, hogy hogyan jött rá az ember, hogy fogalmat alkosson magának egy oly lényről, mely sohasem esett érzékei alá, s hogyan kölcsönzött e lénynek a magáéhoz hasonló lételt, hogyan hihette aztán az emberi létezést túlélőnek, csodálatos tulajdonságokkal ruházva fel? Ezt a genesist különösen érdekes a régi Egyiptomban tanulmányozni, melynek évkönyvei Krisztus előtt kétezer évre nyúlnak vissza, s eszméi még távolabbi multban ve-znek el. Pedig az egyiptomiak időszámításunk kezdete előtt már 35 századdal ismerték a lelket s halhatatlanságát.

Mellőzve a történelemelőtti időszakot, már az első egyiptomi dynastiák uralkodása alatt a Nilusvölgy lakói hittek egy lényben, melyet *ka*-nak nevezték, s mely, úgy vélték, a testnek megkettőzése volt. Azóta ez a hit nem hagyta el a Nilus völgyét. Csak a felől nem jöttek még tisztába az egyptologok, vajjon ha az élet elhagyta a testet, elhagyta-e annak megkettőzését is? Amelineau hite szerint az utóbbira kell következtetnünk, mert erre mutat a szájnýtás ceremóniája.

Mikor ugyanis a hullát ünnepélyesen végső nyugvóhelyére kísérték, akkor egy maroknyi fővenyre egy szobrocskát emeltek, mely lehetőleg megfelelt az elhunytinak. Ezt vízzel és tömjénnel megtisztították, azután mindenféle ceremóniák közt, különböző varázsszerek használatával, föloldották lábait, visszaadták mozgását, karjai és kezei használatát. fölnyitották száját, szeméit, füleit, hogy másodsor is visszaadják az életnek. Miután a szobor ekkép készen állott az élet befogadására, mellébe visszatették szívét s helyére illesztették nemzőrészét. Azaz hogy nem a szobornak adták vissza tulajdonképen szívét és nemzőrészét, ez csak képletes mysteriuma volt a történeteknek, mindenféle talizmánok és ráolvasások segélyével Tulajdonkép nem a szobor, hanem a másodlény kapta vis-za szívét és nemzőrészét, melyet a balzsamozás műtéte következtében elvesztett volt.

Tudni kell, hogy a másodlény halála, mely bekövetkezhetett akkor, ha nem gondoskodtak táplálékáról, roppant szerencsétlenségnek tekintetett az egyiptomiaknál, épp úgy, mint később a lélek halála vagy megsemmisülése. Épp az élet biztosítása végett helyeztek oly nagy súlyt a mumifikált hullák megőrzésére. Úgy, hogy még a sírok megszenteltetésénél is, a tolvajok, kik kifosztották minden értékes tárgyából a mumiát, gondot for-

dítottak arra, hogy helyreigazítsák a hullát magát, hogy ekkép a másodlány megtalálhassa benne a szükséges támaszt.

Azonkívül a testhez minden tekintetben hasonlatos másodlány mellett még egy más lényt is találunk az egyiptomiak hitében, melyet *fényes*-nek, *khu* nak hívtak, s melynek szerepe előtünk nem egészen világos. Azonban Amelineau azt hiszi, hogy ennek is megtalálja nyomát a koptok hiedelmében az emberi lény hármias összetétele felől. Ebben a kereszténynyé lett koptok megtartották a tiszta egyiptomi hagyományt, hogy az ember testből, szellemből és lélekből áll. Bizonyítékát látja ennek abban is, hogy mikor Krisztus jelen van atyja, József halálánál, kezét mellére téve, úgy találja, hogy a haldokló lelke nyakába szállott, megtapogatja és érzi a helyet, hol megállt. Azután mikor a haldokló utolsó sóhaját, előbb szellemét, aztán lelkét adja ki. Éppen úgy, ha valakinek haláláról beszélnek, azt szokták mondani: kiadta szellemét és lelkét. Tehát a koptok előtt a szellem különbözött a lélektől, s a *khu* a másodlánytól. jöllehet mindkettő csak a szellemi élet különböző evolúciója volt.

Egészen mást jelentett a tulajdonképeni lélek, melynek székhelyét az egyiptomiak mindig a test érzéki részeibe helyezték. Így: „könyvnélkül megtanulni“, náluk annyit jelentett, mint „gyomrába szedni“. Természetesen a gyomornak kiterjedtebb értelmezést adtak, mert a szívet is abba helyezték

A lélek elköltözése a testből Amelineau szerint ekkép ment végbe. Először északkelet felé vette útját bizonyos tavak vagy csatornák felé, melyeket át kellett úsznia, végre egy igen széles tengeröbölhöz érkezett, melyen nem mehetett át ezen a módon. Elhíresztelte tehát megérkezését, ha gazdag volt; ha éppen királyi lélek volt, tudtára adta a révésznek, hogy egy különös szörnyeteg érkezett, ki Osiris elé akar jutni, hogy őt mulattassa. Ha pedig nem volt királyi lélek, gondoskodott előbb az átkelés díjáról, csak így vezették át északkeleti Egyptom bizonyos boldog szigeteire, hol minden üdvözült gondtalan életet folytatott.

Más mythos szerint, a mint a lélek elvált a testtől, előbb hosszú bolyongást kezdett emberformában, vagy emberfejű madár képében, szirtes hegyszakadékokon át, kezében bottal. Eltűnve a sötétség birodalmában, ott minden pillanatban megállította valami titokzatos hatalom, mely elzárta útját s melyet csak bü-

bájos formulákkal és jelszavakkal győzhetett meg. Azután a próbatételek egész sora várta az alvilágban, melyekből győztesen kellett kikerülnie. Így Jalu országában Osiris gabonáját kellett művelnie, s mivel egyedül nem volt rá képes, a „felelőket“ kellett segítségül hívnia, kiket azért neveztek így, mert hívására feleltek. Ezeket sírjába apró, kézkománcoz, durván faragott agyagszobrocskák alakjában helyezték el, mellükön összefogott kezükben mezei munkaeszközöket tartva. Az egész egy barbár szokás maradványa volt, mely azt akarta, hogy ha egy főnök meghalt, vele együtt háznépe nagyobb részét is eltemessék.

Más helyen herkulési feladatokra kellett vállalkoznia: megölni Apophis kigyót stb. Bevégezve mindezeket a munkákat, melyeket az alvilági istenek elébe szabtak, kigyófejű szellemek által őrzött ajtók egész sora elé érkezett, kik hosszú kést tartottak kezeikben. Ezeknek nemcsak neveit kellett tudnia, hanem ki kellett találnia a feleletet kérdéseikre. Áthaladva az ajtókon, a nagy tüzes tóhoz ért, hol már egy bárka tündére várta, kérdéseire feleletet követelve. A tüzes tó után az igazság csarnoka következett, melyben Osiris székelte negyvenkét ítélőbírótól környezve. Ezek mindenikének nevét kellett tudnia a léleknek, kit Horus psychopompe kísért a rettenetes sanhedrin elé. Osiris nagy isten faoszlopos mennyezetes trónon ült; előtte a négy halál-szellem; Amses, Hapi, Tiaumauf és Kvebesennuf, mögötte Isis és Nephthys istennők, s mindkétfelől huszonkét isten. A terem közepén mérleg állott, mellette Anubis, a balsamozás istene, balján Thot, kezében táblával és írónnal, jobbfelől egy vízilőszerű rettenetes szörny, a „nagy faló“. Itt kellett a léleknek hosszú apologiáját megtartani, a mit negatív vallomásnak neveztek, mert abban a lélek mindazon bűnöket elősorolta, melyeket nem követett el.

Az apologia után következett az ellenpróba, mely abból állt, hogy a mérleg balszerpenyőjébe az igazság istennőjének szobrát helyezték, a jobbfelőlibe a halott anyjától kapott szívet. Thot felolvasta a halottnak a nagy könyvbe jegyzett tetteit, s azután, ha a szív teljesen ellensúlyozta az igazságot, a lélek igazoltnak jelentetett ki s méltónak bármely tetszésszerű metamorphosisra; ha ellenben a szívet lenyomta az igazság, ekkor a lélek a „nagy faló“ áldozatául esett, vagy más bűnhődést szenvedett, s végezetül újabb életre küldetett, hogy első élete mulasztását helyrehoz-

hassa. Ha e második élet után sem javult meg s szíve könnyűnek ítéltetett, akkor végleges megsemmisüléssel sujtották.

Halhatatlanság volt az erényes élet jutalma. De csak a boldogság volt örökkévaló, a büntetés csak ideiglenesen tartott s örök megsemmisülésben végződött, a mitől az egyiptomiak mindennél jobban rettegetek. Ez a tan átment a koptok primitív keresztény hitébe is, kik szerint magának a Sátánnak is meg kellett hálnia bűnhődése végén. Ellenben a kárhozatba lökött lelkek bejuthattak a paradicsomba s haláluk után is fölvehették a keresztséget. Gyötrelmeik is néha enyhültek, így szombaton és vasárnap s Mihály arkangyal napján, s az arkangyalnak a Tartarus mély vizébe mártott szárnyaiba kapaszkodva, följuthattak a paradicsomba.

Ebben állt az egyiptomiaknak a lélekről való tana, mely szerint a lélek sem halhatatlan természeténél fogva. A lélek materialitásában való hitet bizonyítja Amelineau felfogása szerint nemcsak az, hogy testileg kellett a legfőbb ítélőszék előtt megjelennie, de bizonyítja az I. Sėti sírja tanúsága szerint az is, hogy föl lehetett falatni vagy lefejezni. Ez a felfogás már finomodott később azzal, mely a lélek egyik jutalmául, mint láttuk, azt tartotta, hogy tetszése szerinti metamorphosisokon mehet keresztül, pl. fecskévé, phönix-szé lehet. Az illanó madár képe már immaterializálta a lélek kezdetleges, durva fogalmát, s még inkább az a jutalma a léleknek, mely képesítette nappali időben is a megjelenésre. Tehát a lélek otthagyhatta az alvilágot s megjelenhetett a földön még nappal is; ehhez kétségkívül láthatatlannak kellett lennie. Nem az a megjelenés hát ez — mondja Amelineau — melynek képességével a másodlány is bírt a maga szűk körében, sírjától lakásáig, hol kertjében sétálhatott, lakomákat adhatott. A lélek ily közönséges megjelenésekben nem talált örömet, sokkal magasabb szellemi életet élt, s ebben lényegesen közeledett már a keresztény theologia felfogásához.

* * *

Archives de l'anthropologie criminelle et de criminologie.
1894 mai 15. Nr. 51.

Tartalma a füzetnek:

1. *Tarde*: „Les crimes de haine“. Sociologiai szempontból foglalkozik azzal a figyelemreméltó jelenséggel, hogy míg

néhány évvel ezelőtt még világosan észlelhettük, miként szorítják ki lassan az erőszakos bünteteket a fondorlatos büntettek, a boszúérzettől vezetett emberölést az anyagi haszonért való emberölés, addig egy idő óta ez áramlatot egészen visszafordulni látjuk, a legszervezettebb vendetta csinál propagandát megint a gyűlölettől sugalt büntényeknek. Célzás ez az anarchismusra, melyet Comte Ágost már 1839-ben előre látott, mert „Philosophie positive“-jában több helyen mutatja ki a szoros kapcsolatot a forradalmi szellem között, honnan korcs nemzedékünk kikelt, és az ultra-individualista szellem között, mely Rousseau nyomán a természeti állapotra való visszatérést hirdeti.

Constatálhatónak tartja Tarde, hogy valamint az egyéni vagy collectiv önzés napról napra gyarapszik minden osztálynál, daczára a társulás szaporodó formáinak, éppen úgy az egyéni vagy collectiv gyűlölség is megdöbbenő mértékben mutat emelkedést. Különösen a francia viszonyokra czélözva, találóan jegyzi meg, hogy bárkinek legyen valami sérelme valakivel szemben, féltékenység, sértés, rágalom — ha elsüti revolverét, hogy lecsilapítsa boszúvágyát, biztos lehet a fölmentésről.

Az egoismus ezen nagyra növekedésének okát keresve, Tarde azt egyfelől a szükségletek, az élet ezernyi mesterkélt csábjá megszorodásában s másfelől ugyanakkor a hit, az eszmény, a társadalom emez erőadó kapcsai meggyengülésében hiszi rejleni. Nem mintha okvetlenül szükséges volna, hogy ez a hit, ez az eszmény valami földöntúli czélra irányuljon; banálítás azt mondani, hogy a munkás azért követeli részét a földi javakból, mert nem hisz a mennyeiekben. A régi rómaiak és görögök sem sokat törődtek az eleyseumi mezőkkel s mégis nagy dolgokra, tiszteletreméltó erényekre voltak képesek: odaadásra, önfeláldozásra, lemondásra, mert az állam, a dicsőség, a szabadság eszménye lelkesítette őket. A modern lelkek előtt azonban a hazafiságon kívül nincs más eszmény. Jőjjön egy világpolgáriás áramlat, a mely a haza eszméjét meggyöngíti a szivekben, s nem marad utána egyéb, mint az emberi társaság szétmorzsolódása egymással harczot folytató egyesekre. Innen az, ha minden magasabb, összetartó aspiratió hiján a szükségletek complicatiója létrehozza egyfelől az egoismust az elégedettségnél, másfelől a vak gyűlöletet a kétségbeesetteknél.

Rátér aztán Tarde az utóbbi évek nagy port vert esemé-

nyei, az aygues-mortes-i zavargásokra, az anarchista rémtettek, Vaillant, Leauthier merényleteire, hibáztatja az esküdtsékek verdíctjeit s a társadalmi védekezésnek eddigi rendszerét, mely nem elég hatályos a szenvedélyektől tüzelt anti-socialista támadás visszaverésére, s megjósolja, hogy ha az anarchista büntettek epidemiája fenyegetőbb mérveket öltene, a társadalom okvetlenül arra lenne kényszerítve, hogy maga is retrograd útra térjen, visszamenjen a primitív századok büntető eljárásáig, a túsztogásokig s a katonai megtorlásokig.

2. *J. Gouzer*: „Theorie de crime“. E tanulmányban a szerző a büntett keletkezését nyomozza, annak benső törvényei szerint. Lombrosóhoz csatlakozva, elfogadja, hogy úgy a congenitális, mint a szerzett anomáliának megvan a maga szerepe az emberi cselekedetek eltérítésében azok normalis útjától, mindazáltal ezek csak többé-kevésbé kedvező körülmények lehetnek tetteik létrehozásánál; a talaj, melyből a bűnös tett kisarjadzik, egészen más. Ez a talaj. Gouzer felfogása szerint, a társadalom. Ha a társadalom nem léteznék, a büntett üres szó maradna. A nemzetek közti viszonyok világosan mutatják, milyenek lennének az egyesek közti viszonyok is a társadalom kötelékén kívül. Nem lenne sem jó, sem rossz, sem erény, sem bűn, csak haszon és kár.

Bizonyítgatja azután Gouzer, hogy az anormális nem azonos jelenésű a bűnösrel. Vegyünk egy megfontolatlan, izgatott, vagy éppen iszákos embert. Bizonyos, hogy ez az ember, ha cselekvésre kényszerítik, úgy fog viselkedni, a mint jelleme magával hozza. Ha verekednie kell, hévvel, tüzzel verekszik; de viszont ha nem cselekedetről van szó, azt ugyanazzal a lelkesültséggel fogja véghez vinni. Semmiben sem különbözik az úgynevezett normális embertől, mint abban a hajlamában, hogy messzebb ragadtatja magát ennél, ugyanazon indítóokok hatása alatt. Könnyebben túllép a megengedett határán, de viszont könnyebben szárnyal fel bizonyos emelkedettségre is.

Ellenben az úgynevezett normális ember is bír bizonyos kielégítésre váró szükségletekkel és szenvedélyekkel. Már most két dolog állhat elő. Vagy rendelkezik azon eszközökkel, melyekkel ezeket tisztességgel kielégítheti, vagy nélküli azokat. Ismét aztán, ha az ember és kívánsága tárgya közt akadály merül föl, csak két dolgot lehet képzelni: vagy azt, hogy szükségletei és szenvedélyei kevésbé erősek az akadálnál s akkor megfékezheti

azokat, vagy azt, hogy erősebbek az akadályoknál s akkor túlteszti magát rajtok.

Ily szempontból véve a dolgot — folytatja Gouzer — el lehet mondani, hogy nincs ember, a ki a büntett elől védve lenne. Mindenki elbukhatik, mindenki ugyanannyi jóra képes, mint rosszra, s minél erősebb egyikben, annál erősebb lehetne a másikban. Adandó esetben a kik legelőbb készek a jóra, lennének legelsőek a rosszban is. Az ember éppen jó tulajdonságai fogyatkozásaival bír. Ez nem azt jelenti, hogy bármelyikünk cselekedeteiben ugyanannyi lenne a jó, mint a rossz, csak azt, hogy a lehetőség mindkét irányban ugyanaz.

Bertillon, Henry Coutagne és Lacassagne-nak néhány bűn-estéből merített terjedelmesebb orvosrendőri és szakértői véleményes jelentése után, dr. *Rouby* szolgál a füzetben néhány érdekes documentummal az elmebeteg büntettek kérdéséhez, psycho-pathologiai alapon. Négy osztályba sorozza általán a büntetteket; 1. olyanokra, a kik teljesen ép elmével rendelkeznek; 2. a kik korlátolt beszámíthatósággal bírnak; 3. elmebeteg büntettekre az épelméjűség látszatával; 4. elmebeteg büntettekre, kiknek megzavarodottsága kétségtelen.

E négy kategória közül ezúttal csak a harmadik csoportba tartozókkal foglalkozik, a milyen öt állott keze alatt, mindannyi gyilkossági mániában szenvedő, azzal az érdekes sajátossággal, hogy azokat akarták meggyilkolni, a kiket szerettek; kettő gyermekeit, kettő feleségét, egy pedig atyját.

Ketteje ezeknek teljes világos tudatával bírt rögeszméje borzasztóságának, s kétségbeesve védekezett is ellene. Imádták gyermekeiket, s készek lettek volna bármire is, csakhogy a kísértéstől meneküljenek. Másik kettő alternative volt erkölcsileg hangolva; olykor szerették feleségeiket, máskor pedig halállal üldözték őket. Egy végre a legjelentéktelenebb ok miatt akarta apját megölni.

Az első eset egy anyáé, ki rajongásig szerette gyermekeit, de mégis el akarta vágni nyakukat. Értelme teljesen világos volt, csak egyetlenegy rögeszme zavarta meg: az ölés vágya. Ha egy kést látott, valami ellenállhatlan ösztön hajtotta, hogy megragadja s gyermekeibe döfje. Ugyanezt az ellenállhatlan ingert érezte gyakran férjével szemben is, ha mögötte állt, míg ez dolgozott. Valami egyre ösztökölte, hogy felkapjon egy szerszámot s lehajló

férjét főbeüsse. Különös, hogy ez a rögeszme mindig csak éles, vágó- vagy szűrőeszközhöz maradt kötve; késhez, baltához, törhöz; sohasem jött volna eszébe, hogy gyermekeit doronggal üsse le, megmérgezze, vagy megfojtsa.

A második elbeszélte eset egészen hasonló az elsőhöz, azon különbséggel, hogy itt a gyilkolás ösztönét a patientsben először meggyilkolt nővére hullája ébresztette fel, a kit férje részegségében agyonütött. A gyilkos halál helyett csak pár évi fegyházzal lakolt, s ez az áldozat fivérébe mély boszúérzetet oltott. Mikor aztán sógora kiszabadulván, végkép máshova költözött, a beteg véres gyűlölete más tárgy híján egyszerre az ellen fordult, kit legjobban szeretett: saját kis leánya ellen. Pedig imádta leánykáját, kényeztette, óvta mindentől, de mégis meg akarta ölni. Sokszor próbálta leküzdeni iszonyú rögeszméjét, de hiába, nem bírta legyőzni, valami ellenállhatlanul hajtotta, úgy hogy kénytelen volt felébredteni feleségét, hogy vigye el közeléből a gyermeket. Csak a gyermek távozása csillapíthatta le némileg.

Máskor ismét gyilkossági mániája célját változtatta, felesége ellen fordult, miután két héten át nem látta leánykáját, de másnap mindjárt visszatért eredeti tárgyára s a mellett bizarr ötletét úgy képzelte, mintha az baloldalan, a máj táján székelne s onnan izgatná agyát a tett végrehajtására.

Fölveti Rouby a kétségkívül érdekes kérdést, hogy ha e maniakus betegnek sikerült volna mindjárt eleinte, a mint tervezte, sógorát megölni, kétségkívül elítélték volna. Egyetlen orvos sem következtetett volna elmekeóros állapotra nála, s így enyhítő körülményekre vagy beszámíthatlanságra sem. Pedig betegségének későbbi lefolyása elvitázhatatlanná teszi, hogy már sógora meggyilkolásának szándéka sem eredt szabad elhatározásából.

„Többször előfordul — jegyzi meg Rouby — semmint hinnők, hogy a büntett nem egyéb, mint az elmekór első symptomája. Vétkest hisznek büntetni, pedig csak korlátolt elhatározású beteget sujtanak.“ Hozzáfűzi e megjegyzéséhez, hogy vajjon ily esetekben, ha bebizonyul, hogy az elkövetett büntett az elmekór befolyása alatt követtetett el, nem volna-e méltányos a bűnper revíziója, hogy legalább, ha szabadsága nem, becsülete legyen visszaadható a szerencsétlen elítéltnek és családjának?

Röviden érinthetjük a harmadik esetet, mely egy V. nevű patientsről szól, ki nagy vadász létére, a ki mindaddig semmitől

sem félt sem éjjel, sem nappal, két év óta nem mehet át egy erdőn a nélküli, hogy kimondhatlan rettegést ne érezne. Megáll az erdőszélen, nem mer belépni sokszor órákig, s ha mégis elszánja magát, arczára halálsápadtság ül, haja égnek mered. Pedig nincs mit félnie, se vadtól, se gonosztevőtől. Valami titokzatos ejti rettegésbe, a halált sejti háta mögött, készen őt lesujtani. Ez a lelki állapot tart vagy három hétig, azután hirtelen nyom nélkül eltűnik.

Vadászat közben ha elejt egy madarat, fél fölvenni, habozik, hozzá lép meg hátrál, lábát ráteszi, hogy ne lássa, így küzd magában percekig.

Tulajdonképeni öldöklési mániája azonban neje ellen irányul, kire féltékeny. Egész éjeken át látja, a mint késsel kezében kergeti őt szobáról szobára, vagy pedig ujját puskája ravaszán nyugtatva veszi czélba.

Kétségtelen itt is, hogy ha V. a büntettet elkövetve, bíróság elé állítottatott volna, a kérdésekre teljes értelmességgel válaszolt, tettét féltékenységgel indokolta volna, s orvosi vizsgálat nélkül súlyos és beestelenítő büntetés lett volna sorsa.

Főlemlítjük még a füzetből a normális vagy eltérő agy-functiók tekintetében nyitott enquete eredményeit összefoglaló rovat néhány érdekes adalékját, melyek különösen a visualismus szerepét világítják meg a fogalomképzésnél, a sexualis inversio egy esetének autobiographikus leírását folytatólag, valamint két orvos egykori circusi clown, Busseuil volt. Tanulságos pszichologiai és erkölcsi tanulmány ez, mely rámutat arra a kérkedő cynismusra, mely az elítéltet jellemzi, ki „bátran akar nagyszámú nézősereg előtt meghalni“. Mindamellet a két jelentés megegyezik abban, hogy a látványban hiányzik minden emelkedettség. „A hajnali kivégzés, a látást elfogó katonai cordonnal, a feladatukat szégyenelni látszó hóhérokkal — csak egy új, takargatott büntett benyomását kelti. Ha a kivégzés által a tömegre akarnak hatni s feltartóztatni a gyilkos karját, akkor a legvégső igazságszolgáltatásnak fényes nappal kell történnie, emelt verpadon, bizonyos apparatussal, mely elfödje a szertartásban azt, a mi benne megbotránkoztató és nemtelen“.

Még érdekesebbek *Leon Blanc* dr. észleletei az elítéltek annyit dicsért bátorságáról. Ő ebben nem bátorságot lát, hanem

csak konok érzéketlenséget, az érzések mély perversióját; mint a hogy egy hysterikus elszenvadni képe s a szúrást egészen fájdalom nélkül. úgy ezek az elvetemült bűnösök is, kik nevetségesen csekély előnyért kockáztatják életöket, nem törődnek bűneik következményeivel, saját sorsuk épp oly kevésé aggasztja, mint áldozataik sorsa. Az élet, még saját életük is, keveset nyom előttük, s az erkölcsi érzék ugyanazon hiánya, mely képtelenné teszi őket becsületes kenyérkeresetre, a kivégzés borzalmasságának érzetét is kiirtja belőlük.

* * *

A „*Nouvelle Revue*“ ez évi július elseji számában figyelemreméltó tanulmányt találunk *Charles De Müry* gróf tollából a „Politika lélektanáról“ („*Esquisse de psychologie politique.*“) A tárgy valóban érdemes a kifejtésre, mert a gyakorlati politika tárgya az ember, embertársához való viszonyában, tehát az emberi természet közös elemei, gyarlóságai és érényei, érdekei és vágyai döntően hatnak be a gyakorlati cselekvés rugójára. Itt természetesen a politikát nem tudományos értelemben kell értenünk, hanem mint a közügyek vezetésének tényleges módját. De nyilhatik-e épp azért az emberi lélek tanulmányozására hálásabb tér, mint az a roppant mező, melyen annyi ember, annyi elmélet áll harczban, melyen az incidensek oly gyorsan váltják fel egymást, s a jó és rossz szándok annyi alkalmat talál érvényesülésére. A politikai harcztéren valóban oly nagy érdekek vannak lekötvé, tárgyaikban, eredetükben annyira változók, hogy nem is lephet meg, ha azok a lélekre igen bonyolult fluctuációk bélyegét nyomják.

Szabad és demokratikus társadalomban az események rohamosabbak levén s a politikával foglalkozók is számosabbak, mint egy absolut fejedelem által kormányzott vagy aristokratikus államban, nagyon természetesen a jellemeknek is nagyobb sokfélesége, több nagy eszme és több közönséges cselszövény köti le figyelmünket. Nem szorul semmi bizonyításra, hogy a közeleti szereplés leghathatósabb rugói minden időben a nagy-ravágyás és személyes érdek voltak, csupán az utak mások, melyeken át különböző időkben célját érhetni reméli, a szerint a mint a nép vagy egyesek souverainitása az, a melynek bizalma megnyeréséről van szó.

Nagyobb része *Charles de Müry* tanulmányának a politikai jellemek és helyzetek sokszor kegyetlen de mindig találó analysisét adja, s a kép, melyet így rajzol, meglehetősen sötét és vigasztalan. Az erkölcsi fejlődés törvényei, az ethikai világfejlődés gondolata egészen háttérbe szorulnak a személyes és mindennapi érdekek ezen harczában. Több szellemmel, mint mélységgel árnyékolja a politikai carriére körvonalait, például a választások esélyeit, néhol egészen szórászhasonlatos és fölösleges casuistikába csapva át.

Sikerülten ostromoz bizonyos politikai előítéleteket is, melyek a pártszempontok egyoldalúságaiból veszik eredetüket. Ilyen a politikai pártállás-változtatások iránti indokolatlan idegenkedés. Az elhagyottak ezt nem tudják megbocsátani, a régi coenaculumok bizalmatlanok és nem látnak ily lépésben egyebet, mint a sikeres előbbremenetel eszközét. Pedig ez a szempont éppen nem jogosult a szabad véleményeken alapuló kormányrendszerekben. Vajjon — kérdi Müry — a parlamenti vita és a sajtó eszmeeszeréje célja nem-e éppen az, hogy meggyőzze és megtértítse az ellenfeleket? Máskülönbén a sajtó és szólásszabadság nem volna egyéb a hiszékenyek számára felállított törnél, meddő szóharcz, mely nyomtalanul tűnne el és érintetlenül hagyná az ellenkező meggyőződéseket. Ha üldözzük azokat, kik a parlamenti intézmények célja és szelleme szerint meg hagyják győzni magokat mások okoskodásaitól, akkor mirevalók az újságok és a szószékek agitálásai? Ostracismust gyakorolni a neophytákkal szemben azon ürügy alatt, hogy megtérésük nem őszinte, annyi, mint beismerni, hogy a szónok és publicista csak mesteremberek, kik azonban tulajdonképen senkire sem képesek hatni.

Egyformán elítélendő az a politikai iskola, mely semmit sem hall, semmit sem lát, semmit sem tanul, csak puritánságával takarja szellemi törpeségét és az, mely kényelmes módon lebeg az összes pártok közt, nem mintha egyiket otthagyná a másikért, hanem mert szürke semlegessége mindegyikhez egyformán simul. Az amolyan szabásu politikus komoly, kimért, ünneplés magatartása csak por azok szemében, kiknek hiányos emberismerete nagy jellemet sejt konok hozzáférhetlenségében, viszont ezeknek meggyőződés és programm nélkül való határozatlansága minden combinatióban lehetségessé teszi embe-
rüket. Valóságos mozaik-szerű lények ezek, az összes politikai

pártok és csoportok töredékeiből összerakva és sajátzerű ragacs-
 csal összetartva. Minden különböző vélemény talál bennök valami
 önmagának megfelelőt s ők boldogok ebben az eclecticismu-
 sokban. Kedvesek, udvariasak, mindenkire alkalmazkodók, a nél-
 kül, hogy bárkit kompromittálnának, kitűnően beválnak abban,
 hogy mások betört üvegeit összeragaszszák, s elrejtsek utána a
 repedéseket. Az ilyenek alapján minden rendszerrel szemben
 indifferensek lévén, éppen azért szögletességük sincsen. Ha oly-
 kor „lavirozni“ kell, a mi zavaros időkben sokszor megtörténik,
 akkor az ilyen szabású politikusok egyenesen szükségessé
 válnak; velük ki lehet kerülni azokat az éles szirtfokokat, melyekre
 nyersebb politikus menthetetlenül beleütnének. Egyszerű, világos
 helyzetekben talán ő maga gyanus és képességei nélkülözhetők
 volnának, a mikor egy darabból faragott emberekre van szük-
 ség, de a bonyolult válság óráiban övék a jövő. Hajójukat
 nem kormányozzák a révbe, de a hullámok csapásait elkerülni
 egyedül ők alkalmasok.

Mint látni való, *Charles de Müry* meglehetősen hű tük-
 röt tár a jelenkor politikai kapacitásai elé. Sorai szinte meg-
 elevenednek s a pártélet chablonai pszichológiai tartalmuk szerint
 sorakoznak fejtegetései alatt. Mindenesetre jogosult és nagyon
 realistikus módja a politikai küzdelmek története felfogásának,
 mely már annyi elmét foglalkoztatott. Plato és Aristoteles úgy
 tekintették azt, mint az emberi cselekvés legszebb terét, ellen-
 ben Aristophanes kérelhetlen iróniáját szegezte ellene. Ciceró
 egyként kimutatta a polgári élet körében eszközölt üdvös javí-
 tásait és felforgatásait; Thucydides bölcs pártatlansággal vizsgálta
 bölcs alkotásait és féktelen rombolásait, Titus Livius hatalmas
 szellemét, Tacitus bűneit és gyarlóságait vázolta elénk. Machia-
 velli hideg cselszövényeit, La Rochefoucauld és La Bruyère üres
 hiábavalóságait tárta fel; Bossuet fenséges harmoniát, Vico az
 emberi szellem örök körforgását látta benne; Boetius szolgálása,
 Hobbes pedig szabadosságai ellen kelt ki s míg Montesquieu
 törvényeit igyekezett meghatározni, addig egy XVIII. század-
 beli bölcsész nem habozott kimondani, hogy „a politika az embe-
 rek rászédésének tudománya.“

Eugène Simon a mezőgazdasági válságból kiindulólág a köz-
 ségi tulajdon rendszerének egy új programját formulázza, melyet
 míg egyfelől a történeti múlt intézményének ismer fel, egy-

szersmind a jövőbeli kibontakozás útjaként jelöl meg az agrár-socialis problémák jelenlegi bonyodalmaiból. Nagy Károly császárra vezeti vissza a kötött kisbirtok intézményének eredetét, melyet csak a nyugati birodalom felbomlása szüntetett meg, de vannak még ma is francia községek, melyekben fenmaradt az elidegeníthetlen kisbirtok elve, s biztosító bástyáját képezte a lakosság boldogításának.

Különösnek és sajnálatosnak tartja, hogy éppen most, mikor a nagyipar fejlődése a vidék lakosságát ellenállhatlanul csábítja a nagyvárosokba, éppen most akarták a végső csapást mérni a községi tulajdon rendszerére.

Mert látnivaló, hogy a földbirtok és annak művelése közti kapocs mind tágabbra lazulása, a mezőgazdaság és ipar mind teljesebb elkülönződése és különösen a nagy ipari műhelyek összetorlódása távol a vidéktől, rendkívül nehézzé tették a kisgazdák, a mezei munkások s általában a vidéki népesség helyzetét. A mindjobban csak a mezei munkára és a gazdasági évszakok idejére korlátozott munkabérek Franciaországban is elégteleneknek bizonyulnak. A bérletek hatvan év óta csaknem megnégyszereződtek, minden egyéb ok nélkül, mint az elhelyezést kereső tőkék versenye miatt. Rendkívüli módon növekedtek a közvetett adók is, valamint a fogyasztási cikkekre vetett vámok, melyek természetesen csökkentik az eladást, s következésképp az értéket is, s így utolsó sorban a termelő munkára súlyosodnak.

Mind e jelenségek lehangolják a kisbérelőket s a mezei munkásokat s őket a városok felé hajtják természetszerűleg. Ha a mozgalom tovább tart — mondja Eugène Simon — földművelés rövid időn csak a nagy tőkepénzesek és nagy szövetkezetek kezeiben lesz lehetséges. Nem vizsgálva itt azt, hogy vajjon a földművelésnek ez a formája kedvezőbb lesz-e a termelés és a lakosság érdekeire, annyi bizonyos, hogy mivel lehetetlen kívánni, hogy egy egész terület csupán néhány ezer magános vagy társaságba állott nagy tőkepénzestől műveltessék, tehát elő fog állni az az idő, midőn a hazai föld nagy része műveletlen és értéknélküli marad.

A helyzet — jegyzi meg E. Simon — már is oly komoly, hogy említeni lehetne földbirtokosokat, kik hajlandók volnának uradalmaik több, mint tizedrészét átengedni a községeknek,

csak hogy visszatartsák rajta a lakosságot s többi földjeiknek visszaadják a munkát és értéket.

Az embernek a földhöz lánczolására teremtette meg Amerika a Home stead törvényt, míg Anglia 1892-ben a *Small Agricultural Holding's Act* útján biztosította a községeknek azt a jogot, hogy kisajátíthassák azon nagybirtokosokat, kik vonakodnak nekik eladni a szükségeseknek vélt területeket, végre újabban Oroszországban is egy ukáz állította helyre a *Mir*: az orosz község földjeinek elidegeníthetlenségét.

Bírálgatva mindez intézkedéseket, Eugène Simonnak a Home Steadra mindenekelőtt az a megjegyzése van, hogy ez. 12 hektár földnél alkalmazva s a szülők akaratától függve nem nyújt a jövőre nézve elég garantiát s állandóságot. Viszont a Small Agricultural Holding's Act csupán a földtulajdonnak a parasztok előtt könnyebben hozzáférhetővé tételére szorítkozva, a nélkül, hogy annak megtartását is biztosítaná, több angol államférfi véleménye szerint sem felel meg minden várakozásnak. Végre a *Mir* földjének elidegeníthetlensége, mely a községre bizza, hogy meghagyja-e a földek közös hasznélvezetét, vagy pedig minden évben újólág feloszsa azokat, túlságosan collectiv s nem enged elegendő szabad tért a hasznélvezők kezdeményeinek, felelősségének és állandó szükségleteinek.

Ennél szabadelvűbbnek s egyszersmind gyámolítóbbnak tartja Eugène Simon a francia községi tulajdon rendszerét. Itt körülbelül 2,500.000 hektár föld képezi még a községek tulajdonait, melyből 700—800.000 hektárra lehet tenni a művelés alatt álló vagy művelhető földek területét. Annyit tenne ez, mint 7—800.000 családnak biztosíthatni az életfentartás eszközeit, még akkor is, ha a hasznélvező bizonyos arányos ellenszolgáltatásra lenne kötelezve.

Csak hogy szükségesnek tartja a szerző, hogy az egyenes ágon való átruházási jog mellett jogot adjanak a hasznélvezőnek arra is, hogy házat emelhessen a maga részére, s ha gyermeke nincs, örökbe fogadhasson valakit, ki ugyanolyan czímen lenne öröklőképes, mint hasaját természetes gyermeke volna. Továbbá óhajtana, hogy a község engedélyével és jóváhagyásával földjét kicserélhesse mással, föltéve, hogy a másik terjedelme és termékenysége nem áll az első mögött. Ha azonban a községi rész örökség útján oly leányivadékokra szállna, kik házasság

következtében kénytelenek lennének elhagyni a községet, vagy pedig rendelkezési képességükben korlátolt gyermekekre: akkor e rész természetesen visszazállana a községre, csupán a felmenők beruházások által eszközölt értéktöbblet erejéig való kárpótlás volna kötelezőleg kimondandó.

Számít Eugène Simon arra is, hogy a földtulajdon szabad adományozás útján is jelentékenyen szaporodna. Sok kisbirtokos örülne, ha azzal biztosíthatná birtokát az osztály és elidegenítés útján érhető szétदारabolás ellen, ha földjét a község oltalma alá adhatja, feltéve, hogy két-három nemzedéken át biztosítatik annak bírása gyermekei számára.

Azzal is számol Eugène Simon, hogy a községi javak ma már a keleti departementok kivételével alig foglalnak magukban szántóföldeket, de mindenütt vannak erdők, legelők, melyeknek bizonyos részei alkalmas munka útján könnyen átvolnának alakíthatók. A szükséges javítási beruházások megtétele s a földek parcellázása után, az egyes részeket akár sorrend, akár sors-húzás szerint bocsátának a lakosok rendelkezésére.

Fejtegeti azután azokat a feltételeket, melyekhez képest a községbeli haszonélvezőknek mód volna nyújtható maguk között hitel- és segélyszövetkezetek alakítására, melyek segélyével könnyű visszafizetési feltételek mellett juthatnának olcsó kölcsönökhöz, házépítés, birtokvásárlás, gyermekek kiházásítása stb. céljából.

Itt rámutat a Schweizban, Vallis cantonban több helyt meggyökerezett családi pénztárakra, a melyet Sainte-Croix községben is alapított 1754-ben Pierre Jaccard oly célból, hogy bizonyos tartalékot teremtsen, mely idővel segélyforrássul szolgálhasson utódai közül azoknak, kiket sorscsapás, tűzvész, áradás, jószágainak pusztulása ért. A tartaléktőke, a tehetősebb családtagok adományai által is gyarapítva, kisebb-nagyobb kölcsönöket nyújtott zavarba jött családtagoknak, évjáradékkal látta el a magával tehetetleneket, szóval minden irányban áldásosan működött.

Ismerteti azután a nálunk is meghonosodott Raiffeissen-féle változó tőkájú, de egyetlen község határain belül működő gazdaszövetkezeteket, melyek csak meghatározott célra, biztosíték mellett nyújtanak tagjaiknak kölcsönt a szükséges időre, teljes lejáratra, vagy pedig a kölcsönt vevő bevételeivel összevágó, előre meghatározott törlesztési terminusokra. Természetesen e

már nálunk is elterjedt s Németországban, Ausztriában, Oroszországban ezernyi számban fennálló szövetkezeti rendszer Franciaországban még eddig nem talált utánczésára.

Így képzeli megvalósítandónak a jeles francia közgazdasági író a jövő gazdasági reform-programmját, kezdve alulról, a kisbirtok legjobban fenyegetett, legsürgösebb támogatásra szoruló gazdaközönségén.

* * *

Annales de l'école libre des sciences politiques. Neuvieme année nr. 4. Juillet 1894.

E füzet tartalmából kiemeljük *D. Zolla* közleményét „a föld értékének és jövedelmének ingadozásáról Franciaországban a XVII. és XVIII. században“. A közgazdaság történetének tanulmányozói előtt nagyjelentőségű kérdéssel birkózott meg ebben a szerző, roppant anyagot halmozva össze e mindvégig documentarius és nagy apparatussal írt cikksorozatában, melynek alapjául a gazdasági termények ára ingadozásának három periodusát veszi fel a mult században, XIV. Lajos kora utolsó éveitől 1720-ig, azután innen 1750—60-ig s végre XV. Lajos uralkodása utolsó éveitől a forradalomig. Az első korszakot az élelmi cikkek aránylagos magas ára határozza meg, melyet a második időszakban jelentékeny csökkenés követ, hogy újra emelkedésnek adjon helyet. Ez ingadozások okát nem csupán a politikai eseményeknek, hanem főleg a népességi viszonyok hullámlásának tulajdonítja. Az 1760-iki emelkedő árak összefüggnek a népesség gyors növekedéséből eredő kereslet fokozódásával.

De még tartósabb hatása volt talán a nemes érczek vásárló ereje változásainak az árhullámlásokra, mert nem kell feledni, hogy a gabonaárak depressióját és 1760-tól kezdődő gyors emelkedését ugyanekkor Angliában is észlelték, daczára az 1689 óta engedélyezett szabad kivitelnek. S valóban Michel Chevalier is a gabonaárak és a föld hozadékának emelkedését a XVIII. század második felében a nemes érczek általános elértéktelenedéséből magyarázza ki. Ez pedig oly általános gazdasági jelenség, melyet egészen véletlen események, új bányák fölfedezései stb. idéztek elő, s mely semmivé, vagy legalább elégtelenné teszi Ricardo teoriáját a földjáradékról.

Áttérve a mezei munkabérre, kimutatja Zolla azoknak

viszonyát az élelmi szerek drágulásához a mult század folyama alatt, s utal arra, hogy míg az élelmi szerek ára ma megnégyszereződött, a kenyér kivételével, addig a munkabér az előbbinek csak háromszorosát érte el. A mezei munkásnép, melynek munkabére a mult század alatt átlag egy frank volt napjára, a gabonatermékek ára emelkedéséből nemcsak hogy hasznot nem látott, de az helyzetét még rosszabbá tette. Igaz, hogy egy részök földbirtokkal is rendelkezvén, hasznot húzott a gabonaárak emelkedéséből. De nem mindegyiköknek volt földjük, s az ilyeneket mi sem kárpótolta munkabérök tényleges csökkenéseért. Így tehát az élet megdrágulásának egyenes következménye volt a munkabér reductiója s a munkásnép helyzetének rosszabbodása.

Fontos jelenségnek tartja Zolla a gazdaságtörténelem ezen tényét a javak elosztásának szempontjából. Világos — úgymond — hogy a föld hozadékának emelkedése és terményeinek drágulása 1750-től csak a földtulajdonosoknak és munkáltatóknak vált javára.

Tehát igaza volt Turgotnak, ki egy helyt így fejezte ki magát: „Az egyszerű munkásnak, kinek csak két keze és szorgalma van, nincs egyebe, mint a mit sikerül másoknak eladnia verejtékéből. Ezt többé-kevésbé drágán adja el, de ez a több-kevesebb nem egyedül tőle függ, hanem azon egyezségtől, melyet azzal köt, ki munkáját megfizeti. Ez, a mennyire lehet, olcsón fizeti meg; mivel sok munkás közt választhat, azt szereti jobban, ki olcsóbban dolgozik. A munkások tehát kénytelenek egymás tetszése szerint lenyomni béreiket. Mindennemű munkánál megtörténhetik, sőt meg is történik, hogy a munkás bére csak arra szorítkozik, a mi nélkülözhetlen önfentartására“.

Colonjon a társulási jog történetének rendszerét adja elő Franciaországban (De l'association), bevezetőleg különbséget téve oly társaságok közt, melyekhez önkéntelen, születésünknél vagy polgári törvényeknél fogva tartozunk, s olyanok közt, melyek csak facultativok, s melyekhez csak kifejezett akaratból csatlakozunk. Ez utóbbiak ismét erkölcsi jellegű, vagyis ideokratikus társulatok lehetnek (vallási, tudományos, filantropikus) és vagyoni czélokon alapulók.

Ezen fonállal kezében vezet végig az ancién regime és a forradalom intézményein, hogy a jelenkoron végezze.

A nem önként választott társulási formák közt felsorolja

a családot, a községet és a katolikus (?) vallást, a másodikat — azt hiszszük, tévesen — azon átalakulásból vezetve le, mely a XII. században az ember egyéni szabadságát és a városok szabad szervezkedését proclamálta, szabadság charták alapján, a földesúri önkény túlkapásai ellen, s kezdetben a királyi tekintély támogatásával. Mindamellett lentebb már elismeri, hogy a község tulajdonképen a törzsszervezetből fejlődik ki, s a családi közösségnek mintegy folytatása. Természetesen történelmileg ez két különböző dolog, a mennyiben a község állandólag a földhöz kötött s egymással rokoni, szomszédsági vagy érdekeltségi viszonyban álló családokat egyesített magában.

Érdekesen commentálja azonban, hogy a mult századbeli vidéki, sőt városi népességnek is mily tökéletlen fogalma lehetett az államról, midőn egyetemesebb műveltség nélkül, könnyű közlekedési eszközök híjában, alig bírhattak értesüléssel a politikai események felől, sőt nem is nagyon érdeklődhettek azok iránt, tekintve, hogy részvételök nélkül mentek végbe.

Részletesen megy végig aztán a katolikus egyház szervezetén, a káptalanok, congregatiók, egyetek, collegiumok, a czéhek és ipartestületek jellemzésén, röviden érintve az ancien régime kereskedelmi társulatait, azoknak két külön formájában, a részvénytársaságokban és bizományi társaságokban. A forradalom az egyének polgári, politikai és ipari szabadságát biztosította. De ezen felszabadítás folytán izolálta is egyúttal a mindenható államban. Ez az oka, hogy a jelenkorban már erejét fokozó önkéntes társulások útján igyekszik elérni oly eredményeket, melyeket egyesek erőfeszítései el nem érhetnek.

Számszerű adatokban bővelkedő hosszabb tanulmányt ír e számban *Henri Brenier* is India ipari fejlődéséről, kimerítő adalékot szolgáltatva vele a kelet nagyiparának fejlődéséhez. *Pouzet* a directorium politikájáról értekezik, oknyomozó módon, annak időnkénti megújulását véve alapul; míg *Arnaud* a belga választási reform előzményeit adja elő. Részint a lefolyt választások, részint a nálunk is küszöbön álló parlamenti reform szempontjából felettébb időszerű cikkből kivonatoljuk a következőket.

Az 1893-iki választási törvény Belgiumban első módosította lényegesebben az 1831. február 7-iki alkotmányt, Európa legrégebbi alkotmányát. Az akkori nemzetgyűlés oly szabadelvűen

dolgozta ki a közszabadságokra és polgári jogokra vonatkozó alkotmányos elveket, hogy az 1893-iki revisionisták sem találtak változtatni valót sem a sajtószabadságon, sem a gyülekezési és társulási jogon. Összes törekvésük a politikai választói jog reformjára vonatkozott, mint természetes és elkerülhetlen következményére a belga nemzet politikai és erkölcsi fejlődésének. 1830 óta Belgium népessége csaknem megkétszereződött, a népesség anyagi helyzete megjavult a földművelés és ipar terén tapasztalt nagy előhaladás következtében. Magától értetődő, hogy 135.000-nyi száma a választóknak nem felelhetett többé meg egy 6 milliónyi nemzet úgy belső, mint külső szükségeinek. Ebből a 47. §. revisiója elutasíthatlan követelményként jelentkezett.

Ez a szakasza az alaptörvénynek a választói jogot mindkét törvényhozó testület tagjai választásánál 20 frt egyenes adó fizetésétől tette függővé. A választók számának elégtelensége s a census-rendszerből támadt visszaélések azonban feltartóztatlanul sürgősnek mutatták a reformot, s így történt, hogy a különböző rendszerek közt ingadozva, végre a „vote plural“ formájánál állapodott meg a közvélemény. E szerint jövőben minden 25 éves belga, ki legalább egy év óta lakik ugyanazon községben, választói jogot nyer. Ha pedig e sarkalatos föltételekkel az alkotmánytörvényben megállapított más föltételek is találkoznak, így a betöltött 35 év, meghatározott katasztrális értékű ingatlan birtoka, bizonyos jövedelem, vagy takarékpénztárban elhelyezett összeg kimutatása, akkor ez két szavazatot biztosít. Végre a felsőbb tanintézetek tárgyainak megfelelő, s akár egyetemen szerzett diplomával, akár az elfoglalt állás jellegével támogatott képesítés két pótszavazatot biztosít a belga állampolgároknak, megjegyezve, hogy a szavazati jog ezen cumulatíója három szavazatot meg nem haladhat.

Az új választási törvény a senatus tagjainak összeállítását is lényegesen érinti. Eddig a képviselői kamara s a senatus ugyanazon választó közönség bizalma alapján gyakorolta jogát. A senatus tagjainak nagyobb részét ezután is közvetlenül fogják választani az új 47. §. szerint összeírt listák alapján; de azonkívül a senatus az ország adminisztratív területei szerint változó arányban a törvényhatóságok által közvetve választott bizonyos számú taggal is ki fog bővülni, kiknél semmi választói census nem kívántatik meg.

Midőn a választói reform kérdése ekként fölvetetett a két kamrában, a katolikus párt bírt többséggel, úgyde a revisionista mozgalom legbuzgóbb szóvivői a socialisták voltak. Mielőtt a katolikus többség engedett volna a Bernaert-ministerium óhajainak s a választási reform föl vételét elhatározta volna 1890-ben, előbb azt ismételten visszautasította. Maga a liberalis tábor is meg volt oszolva e kérdésben. A cabinet a kisebbségek arányos képviseletét akarta érvényre juttatni az alkotmányreformban, a mi azonban egészen más jelentőséggel bír, mint a választói jog kiterjesztése. Mindamellett nincs kétség benne, hogy e kérdéssel is mihamarább foglalkozniok kell a választó gyülekezeteknek, kibontogatva azt abból a határozatlan ködből, melybe eddig Féron és Helleputte formulájában burkolva voltak. Valódi orvoslása lesz ez azon állapotoknak, melyek az ország nemzeti egysége szempontjából tarthatatlanok. Mert Belgiumban a választások rendkívül változó nagyságú választókerületek szerint történnek, némelyik egy, másik 16 képviselőt választ. A katolikus irányzatok a flamand vidékeken, a szabadelvű eszmék a wallon vidékeken vannak túlsúlyban. A 47. §. módosítása most megtízszerezte a képviselők számát, s éppen azért — mondja Arnaud — nem minden aggodalom nélkül látjuk a küzdelmet ily viszonyok közt fejlődni tovább.

—n—r.

* * *

Vettük a következő czímű füzetet: „*Le mouvement social en Hongrie, par Jules Mandello. Extrait de la 'Revue Internationale de Sociologie'. 2-e Année. Nr. 3. Mars 1894. Paris. V. Giard et E. Brière 1894.*“

Az ismert közgazdasági író ebben azokat az újabb törvényhozási intézkedéseket ismerteti és bírálja, melyek Magyarországon az utóbbi években történtek úgy a mezőgazdasági, mint az ipari munkásviszonyok terén. Ehhez bevezetésül nagy vonásokban adja elő Magyarország népesedési és birtokstatisztikájának főbb eredményeit, a kiegyezési politika történetét, a pártok és nemzetiségek egymáshoz való viszonyát.

Magyarországon a társadalompolitikai reform nem haladt még annyira előre, mint akár Németországon, akár Ausztriában. Az 1884-iki ipartörvényben kifejezett munkásvédelem, a mennyi-

ben ez a munkások egészségügyi viszonyaira, életbiztonságukra és erkölcsi érdekeikre vonatkozik, korántsem kimerítő és nagyrésztben még ma is végrehajthatatlan.

Csattanós például hívja föl a szerző pl. azt, hogy bár e törvény fölhatalmazza a ministert, hogy rendeleteileg intézkedjék azon veszedelmes vagy egészségtelen ipari foglalkozások megállapításáról, melyekben tilos 16 éven aluli munkásokat alkalmazni; ily rendeletünk még most, tíz év eltelte után sincs.

Éppen ilyen a kormány 1893. évi jelentése, mely megjelöli ugyan a gyárfelügyelők által constatált törvényellenességek nagy számát, de hozzát teszi, hogy mostanáig a törvényt kijárató vállalkozókat nem büntette meg, hanem csak azon esetben tartja fenn a törvény teljes szigora alkalmazását, ha a visszaélések ismétlődnének. Pedig — jegyzi meg szerző — a törvény büntető rendelkezései nem azért vannak, hogy azokat ne alkalmazzák.

A törvényben megszabott félórai munkaszünetekről is úgy rendelkezett a kormány, hogy azoktól el lehet tekinteni ha a munkaidő nem haladja meg a 10 órát.

De még több hiányt talál a szerző az adminisztratív organumaiban. Az 1887 óta működő gyárfelügyelői személyzet száma igen csekély, és az 1893. évi törvény, mely a gyárfelügyelői intézményt szabályozza, félreismeri célját, mert nemcsak a gyárak felügyeletét s a munkások érdekei megóvását teszi feladatukká, hanem az ipar fejlesztését, s a vállalkozók támogatását is. Ez pedig két egészen ellentétes irány, melyet egyeztetni lehetetlen.

Hibáztatja a szerző azt is, hogy a gyárfelügyelői intézményről szóló törvény keretében talál megoldást a balesetek elleni védelem is. Ez az oka, hogy véletlen balesetek eseteiben a munkásoknak adandó kártalanítás igen csekély. Törvény csakis a vasúti balesetek tekintetében elvállalt felelősségről intézkedik, s így a kártérítési eljárás fejletlen és nehézkes procedurája folytán a munkaadókkal szemben érvényesíthető magánjogi igény fölöttébb problematikus természetű.

Évek óta sürgetik — folytatja — a balesetek elleni kötelező biztosítást, sőt törvényjavaslatokat is dolgoztak ki, de a dolog mégis abban maradt. A munkás-balesetek elleni magánbiztosítás pedig az ipari munkások felét sem számítja sorai

közé, annál kevésbé a mezei munkások nagy tömegét, kiket pedig mindjobban fenyeget a gépek egyre kiterjedtebb alkalmazásából eredő veszélyek eshetősége a gazdasági foglalkozásnál.

Kötelező biztosítás még csak a betegségek ellen áll fenn a kereskedelmi, ipari, bányá- és szállítási alkalmazottaknál, de ezeknek eredménye sem ítéhető még meg véglegesen; bizonyos gyárak és ipartestületek azon törekvése pedig, hogy gyári vagy testületi segélypénztárakat alakítsanak, ellenkezik a munkások egyetemes érdekeivel.

Szól aztán a szerző a vasárnapi munkaszünetről, a nagy állami vállalatokról, s szembeállítja Amerika és Anglia példáját, hol az állam szerződészerűleg kötelezi a nyilvános vállalatokat a munkásokkal szemben bizonyos minimális munkabér és maximális munkaidő megszabására; Magyarországon, a hol ily vállalatok is fiscális szempontból kezeltetnek; ezért a munkások helyzete állami vállalkozásoknál még rosszabb, mint magánvállalatoknál, miért is nehéz volna az államnak a magánvállalkozókat rászorítani a munkások sorsa javítására.

A mi a munkások szervezkedését illeti, constatálja, hogy vannak ugyan munkástársulatok, de ezeknek csak a munkások csekély része tagja. A magyar kormány inkább ellenséges magatartást tanúsít a munkások szervezkedésével szemben, nehéztik ezt a hatóságok akadékoskodásai is a gyülekezési és társulási jog tekintetében.

Összehasonlítja azután a füzet a legutóbbi (1893) évben lefolyt munkássztrájkok eredményeit, melyek közt legnagyobb arányu volt a budapesti fegyvergyár s a pécsi kőszénbányák munkaszünete, amott 1500, emitt 2700 munkással. Kitűnik ez összehasonlításból, hogy a legnagyobb sztrájkok eredménytelenül végződtek a munkásokra nézve, s csak a kis iparágaknál volt a munkásoké a diadal.

A szocialista irányzatra nézve kiemeli, hogy 1893. év óta két párt van keletkezőben, a nemzetközi socialista program alapján álló sociál-demokrata párt, s a nemzeti demokrata párt, melynek hívei száma sokkal csekélyebb s alakulására a nemzeti aspiratiók, az idegen munkásokkal való gazdasági verseny s a bourgeoisie támogatása voltak mérvadók. Ez utóbbi a május elseji tüntetések ellen van, a 10 órai munkaidőt akarja s munkaszünetek esetein gyakran a vállalkozók mellett foglal

állást. Ellenben a social-demokrata-párt megünnepli a május elsejét, nyolcz órai munkaidőt hangoztat, sürgeti a munkásérdekerek erélyesebb védelmét, maga akarja választani az ipari és gyári felügyelőket és szószólója a nemzetközi socialismus egész programjának. Sajnálattal mutat rá végül a szerző, hogy hazánkban a szövetkezeti eszme lassan foglal tért, daczára az agráriusok agitációinak s eddig inkább csak hitelszövetkezetek létesültek. Tudni véli azt is, nem tudjuk, mily alapon, hogy a kormány és parlament hajlandónak nyilatkozott volna a szavazati jogot kiterjeszteni bizonyos munkásosztályokra.

Általában röviden, de velösen és tárgyilagosan mutatja be Mandello dr. röpirata a magyarországi munkáskérdés lényegét a külföld előtt.

* * *

«*A vargyasi Daniel-család a közpályán és a magánéletben*» — ily cím alatt gyűjtötte össze és bocsátotta közre többek közreműködésével dr. Vajda Emil székelyudvarhelyi tanár azt a körülbelöl 500 darabra menő okiratot, melyek a Daniel-családnak egykor a fejedelmekkorabeli Erdély politikai életében való jelentékeny szereplésére vonatkoznak. Daniel István, Daniel Ferencz, Daniel János többé-kevésbé tényezők voltak Erdély ügyei vezetésében; egyik fontos követségeken járt a portánál, Bécsben; a másik Apaffy Mihálynak volt bizalmas embere és tisztviselője; akadt, a ki politikailag erősen compromittálva szenvedett súlyos fogságot, de mindegyiket szoros atyafisági kötelékek fűzték Erdély legelőkelőbb főúri családaihoz, s gazdaságuk, udvarházuk a régi erdélyi magyar társadalom mikrokosmikus képét nyújtja a regényes Székelyföld egy kies zugában. Nemcsak családtörténeti és genealogiai adatok tehát azok, melyeket e gondosan, chronologiailag összeállított okmányokból meríthetünk, hanem az eseményeknek nem egy tekintetben fontos megvilágításai. Jog- és gazdaságtörténeti szempontból is becses adalékokat találunk az okiratok közt az erdélyi jogélet számos intézményére vonatkozólag, látjuk a «fogott emberek» biráskodásának sajátos ususát, a régi választott bíróságok egy tipikus nemét, betekintést nyerünk a hajdani fejedelemségnek az anyaországtól oly sokban eltérő patriarchalis viszonyaiba, az úrbéri és jobbágyrendszerekbe, számos érdekes és jellemző vonással tarkítva.

Azután kidomborodik teljes historiai hűségében előttünk a XVII. század egy megkapó családi drámája, a szép Tarnóczy Sára elrablása a Mikes-fiúk által, melyből Kemény Zsigmond genie-je szötte 200 évvel később egyik legremekebb regényét, az «Özveggy és leányát». A nemzeti mult búvárlójára nézve sok tanulságost rejtenek ez okiratok, melyek legnagyobb része most lát először napvilágot, és pedig a latin nyelven írottak is a gondos magyar fordítás mellékletével. Összeállításukért dicséret illeti a jeles fiatal búvárt, ki a tudományos világ figyelmére méltó munkát végeztet a Danielek archivuma közzétételével. A kötetet lendülettel írt előszó és áttekintés vezeti be.

—n—r.

* * *

Politika. Írta Concha Győző. I. kötet. Alkotmánytan. Ára 6 frt.

Ez a címe a Concha Győző egyetemi jogtanár legújabb vaskos kötetének, mely legközelebb az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadásában megjelent. A műről beható ismertetést hozunk folyóiratunk jövő évfolyamának 1. számában. Addig is szerzőnk Előszavának néhány jellemző sorával óhajtjuk tájékoztatni a szakközönséget a mű tárgyáról, irányáról és módszeréről.

A munka tárgya — szerző szerint — nem az országlás művészetének, hanem a nemzetenként élő emberek együttléti és fejlődési törvényeinek tudománya. Más vonatkozása az actualis országláshoz nincs is, mint az, hogy ennek tényeiben adatokat keres a nemzetekben véghezmenő emberi élet együttléti és fejlődési törvényeinek megállapításához s a legtávolabb áll tőle a szándék, kész tanácsokkal szolgálni az országlóknak.

Az államtudomány csak elvont törvényeket bír megállapítani, a melyeknek alkalmazása teszi éppen az országlásnak művészetét; utóbbi azonban már nem a gondolkodás, a tudás után vágyó, hanem a cselekvő ember világába esik. E munkát tehát éles választóvonal különíti el a publicistikától, habár tárgya ezével azonos. A publicistika ugyanis nem egyéb, mint az országlás művészetnek nem cselekvő, hanem irodalmi üzése, akár az országlás tényeinek bírálata, akár új tervek készítése alakjában.

A publicistika rég elvált az állam tudományától. A publicistika az államot és társadalmat alakítani akaró művészet irodalmi üzése aesthetikai formákban; szerzőnk munkája ellenben

az állam és társadalom megértésére törekvő kutatás, a tudomány egyszerű köntösében

Kiindulva abból, hogy a nemzetek valóságos lények, melyekben az ember sajátos módon él és hat, s arra a meggyőződésre jutva, hogy a nemzeti léthez nemcsak önálló gazdálkodás, saját költészet, külön országlás, hanem a gondolkodó erőnek. a tudománynak önállósága is kívántatik, *szerzőnk* a tudomány magyar érdekeinek kívánt használni első sorban kutatásaiban, nem félve, hogy ezáltal egyetemes érvényének árt; hisz minden jóra való nemzet az egyetemes emberinek sajátos jellemzése csak. Eltért tehát attól az úttól, a mely nálunk eddigelé a külföldi tudomány színvonalán állást, a külföld tudományos controversiáiba elegyedést tartja a magyar tudós legfőbb kötelességének; arra törekedett, hogy a magyar irodalom termékeit méltassa, a gondolkodásnak a magyar irodalomban, közéletben szétszórt irányait, egyes darabjait gyűjtőgetve, méltatva, a magyar tudomány önálló világának formálódásához az utat tehetsége szerint egyengesse.

Rendszerességre való törekvése nem engedte a jegyzetek alkalmazását és mindenképen czélszerűbbnek találta a főbb tanok kritikai történetében a tudomány fejlődését visszatükröztetni és azzal saját álláspontját egybevetni. Sajnálja, hogy ezt csak az alapvető és más főtanoknál tehette és itt sem tarthat igényt irodalmi teljességre.

Hogy tárgyalásának elvont, bonczoló módja nem fog helyeslésre találni, maga is elismeri, de ezen segíteni nem bírt. Az országlás jelenségének kutatásában az a nehézség, hogy a köznek számtalan erőből. különböző szálakból alakult szövedékében ki kell gombolyítani (!), el kell szigetelni tudni az országló szálakat (!), a mi csak erős értelmi elvonás mellett lehetséges. Egyébként elismeri, hogy talán túlozta az elvont, száraz tárgyalást, túlságosan óvakodott túlmenni a száraz érvelés mesgyéjén; indító-oka az volt, hogy a politikai kérdéseknek subjectiv lelkesedésre, szónoki pathosra hangoló természete el ne terelje a tárgyilagossá vizsgálat irányát.

Vajjon e feladatot, melyet szerzőnk imígyen munkája elé tűzött, sikerült-e és mennyiben sikerült megoldania, arról e mű beható kritikai ismertetése fog — legközelebbi számunkban — beszámolni.

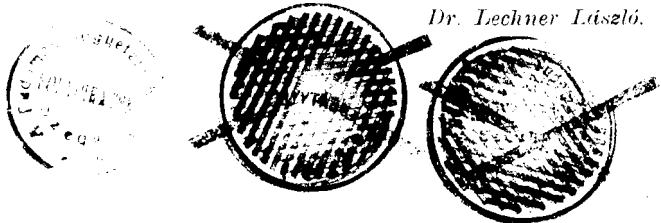
* * *

«*The Process of Argumenta contribution to logic. By Alfred Sidgwick. London, 1893.*» A szerző két alaptételből indul ki: 1. a formai logikának majdnem minden következtetése igen elvont valami, mely a csomót ketté vágja, de meg nem oldja, mely tehát a fölötte szövevényes következtetéssel, mint azt a tényleges gondolkodás feltünteteti, éppen nem azonos; 2. minden okoskodás tényekből és a tényeket magyarázó generalisatiókból áll. Ha tehát az igazságra törekszünk, a tényekre (facts) és azon generalisatióra kell figyelniünk, melyek az előbbieket megmagyarázzák. Első kérdésünk: igaz-e azon «tény», melyből kiindulunk? Legott nehézségekbe ütközünk. Nem találunk tényt, mely tisztán csak tény volna, és melynek constatalása alkalmával valami theoria föl nem merülne. Szerző szerint a vizsgálat tehát ilyen alakot ölt: mi-fele generalisatió vagy generalisatiók szövedékén nyugszik a tény. Az elkövetett tévedést nem szabad a benyomásban keresni, hanem a benyomásnak magyarázatában, mely mint valami generalisatio, vele elválhatatlanul össze van kapcsolva. Olyan generalisatiók, melyek kivétel nélkül minden egyes esetre alkalmazhatók, mint tesztem: minden ember halandó, hol füst van, ott tűz is van, fölötte ritkák; a legtöbb esetben az általános tétel kivételt enged meg, és éppen e kivételek tüzetes vizsgálata szolgáltatja a logikusan gondolkodó főnek a legbecsebb anyagot: a formális logika schemáinak kevés az értéke, és ritkán alkalmazhatók azok a tényleges tudományos vizsgálatokban. A fentebb említett kivételekben azonban nem egy generalisatióra akadunk, hanem a generalisatióknak egy egész szövedékére, a csomót szét kell fejtenünk. Mentül több ilyen generalisatio kuszálódik össze, annál kevesebb esetekre alkalmazható az. Szerző azonban a generalisatio szót igen tág értelemben veszi; e szó alá foglalja némileg a tüzetesen vett generalisatiót, az analogiát és a körülményeknek nyilvánvalóságát (circumstantial evidence). — A vizsgálódásnak, illetőleg vitatkozásnak azon fajaiban, midőn vagy szigorúan vett generalisatióra, vagy analogiára, vagy a specialis körülmények nyilvánvalóságára támaszkodunk, a szerző belső rokonságot lát. Az analogia a generalisatiónak kezdetét, csiráját tünteti fel; két eset egymáshoz hasonló, fölteszszük tehát, hogy a mi az elsőről áll, áll a másodikról is; ha már most sok, végre minden esetben észlelt esetben azonos vonásokat találunk, a generalisatio szorosabb értelmet ölt. Az analogiáról említett összefüggésben áll az argumentationának egy másik jellege: egy esetből indulunk ki, néhány sok esetben tapasztalása után a mindenhez közeledünk, de azt sohasem érjük el; a tisztán tapasztalati törvények, midőn az inductio per enumerationem simplicem által, vagy ha oki összefüggésről van szó, a post hoc ergo propter hoc által akarjuk azokat megállapítani. teljes biztosságot nyújtanak. A biztos következtetést csak az oki összefüggésnek megismerése teszi lehetővé. Midőn a szerző az okról szól, minden metaphysikai magyarázatot kerül, és okban és okozatban ő az egymásután következésnek tökéletes szabályosságát (perfect regularity of sequence) látja; álláspontja tehát positiv álláspont. A tényleges vizsgálódás alkalmával itt is nehézségekkel küzdünk, sokszor e szabályosságot csak sejtjük, az összefüggő láncznak egyes szemeit nem ismerjük, vagy mint lényegteleneket mellőzzük. Sokszor

a számtalan szálak úgy összekuszálódnak, hogy látszólag az oki és okozati szálak egyidejűeknek és egymás mellett haladóknak tűnnek fel: a francia forradalom idejében az ancien régime egyes jellemző vonásai megvoltak, midőn egyidejűleg az új korszak jelei már sürűn mutatkoztak. E szálak kifejtésére szolgálnak a megegyezés és különbség módszerei, a mint azokat J. Stuart Mill kifejtette. De az eseteknek legnagyobb variálása mellett biztosak vagyunk-e, hogy csak egy pontban egyeznek meg? Abstracte J. St. Millnek módszere helyes, de egyes esetekben van-e biztos tudomásunk róla, hogy helyesnek alkalmaztuk? Meglehet, hogy a tünemények minden látszat ellenére több pontban egyeznek meg, és éppen más pont vagy körülmény a valódi ok, nem az, mely egyedül szemünkbe ötlük. Ha vizsgálatainkban nehézségükbe ütközünk, ha bizonytalanságokkal állunk szembe, abbahagyjuk-e a munkát? Soha! A téves nézetek kikorrigálatnak, helyesebbek foglalják el helyüket, és ha a teljes igazságot el sem érjük, legalább megközelítjük azt. Világos tehát, hogy sem a formai logika elemei, sem a módszertanuk alaki szabályai nem alkalmazhatók oly egyszerűen a tünemények nagyobb részére; körültekintés, tudományos tapintat sokat tesz, és így lépésről lépésre haladva, szinte tapogatva fejthetjük meg a rejtélyt, melyet a világ elénk állít. — Szerző művében oly különbséget tart szeme előtt, melyre a logikusok nem mindig figyelnek kellően. A formai logikában igen sokszor mondatokkal szeretnek foglalkozni, holott a logikai vizsgálatnak tárgya az állítás, teszem: minden $A-B$ ($A \supset B$) és egy $\text{non } B$ sem A ($\text{non } B \supset A$) nem azonos nyelvi alak, de azonos állítás. Az állításnak valódi tartalmát sokszor csak úgy ismerhetjük meg igazán, ha azt kapcsolathozzuk egy egész gondolati tömeggel, melyben mintegy lánczszemet képez az; ilyen esetben a mondatoknak vizsgálata durva eszköz, mintha haltával hajszálat akarnánk hasítani. — Visszatekintve a mondottakra, úgy találom, hogy szerzőnek kiinduló pontja azonos egy régiebb műnek kiinduló pontjával; ez W. Whewel műve: *Novum organum renovatum*. A IV. aphorismon úgy szól: Az érzékek (senses) és eszmék (ideas) ellentéte alapja a tudományokról szóló minden philosophiának. Ismeret lehetetlen e kettőnek egyesülése, philosophia lehetetlen e kettőnek elkülönítése nélkül. V. aphor.: Tény (fact) és elmélet (theory) megfelel egyrészt az érzékeknek, másrészt az eszméknek, a mennyiben eszméinkről tudatunk van; *de minden tény öntudatlanul eszmét involvál*; ezért a tények és elméletek elkülönítése nem állhat úgy meg, mint az érzékek és eszmék megkülönböztetése. VI. aphor.: Érzékletek (sensations) és eszmék ismeretünkben olyanok, mint a testekben az anyag és alak. Anyag lehetetlen alak nélkül és alak lehetetlen anyag nélkül . . .

Még egy megjegyzést. Ha valaki A. Sidgwicknek művében paragraphusokba szedett logikai művet vár, az ne vegye kezébe; a ki azonban mint gondolkodásra serkentő elmélkedéseket vár, mely nem száraz logikai formulákban nyilvánul, hanem élettéljes vitatkozásban, az sok haszonnal és élvezettel fogja a világosan írt könyvet végig olvasni.

Dr. Lechner László.

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL.

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1922/2.3 - 140.

HARMADIK ÉVFOLYAM

ELSŐ SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1894.